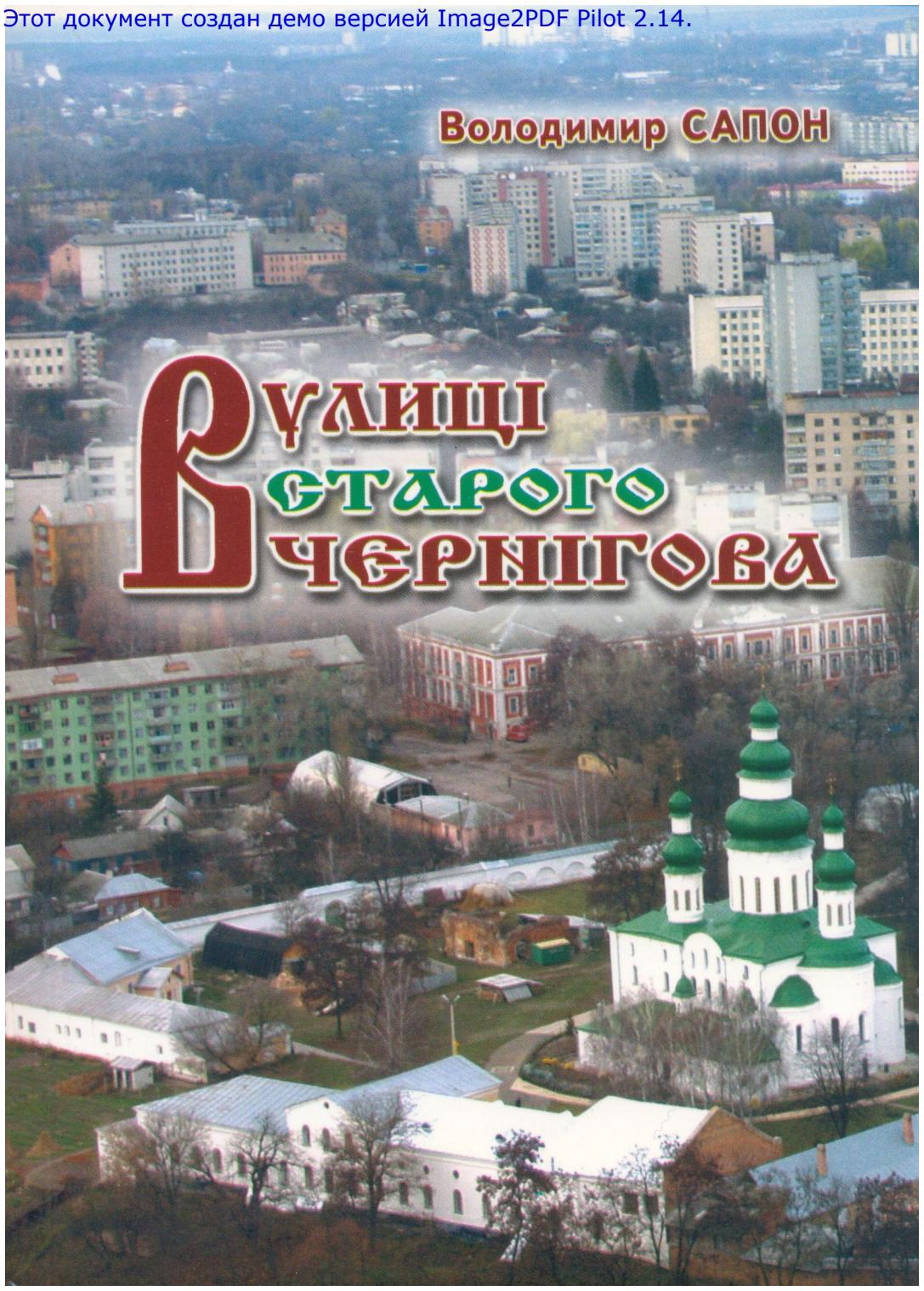

Володимир САПОН

Вулиці старого Чернігова

КОЖНА ВУЛИЦЯ — СТОРІНКА ІСТОРІЇ МІСТА

Міські вулиці... В усі часи і у всіх народів вони були артеріями повнокровного життя, несли особливий заряд інформації, давали можливості для дружніх зустрічей і нових знайомств, але чи не найголовніше — слугували місцем торгівлі, цієї потужної рушійної сили кожного суспільства... Звісно, вулиці сучасних міст зовсім не ті, що існували в добу Київської Русі, Гетьманщини чи навіть ще столітньої давнини, проте, погодьтесь, суттєве значення їх не змінилося, хоч автомобілі давно вже замінили на них кінно-гужовий транспорт, а на місці торгових лавок та рундуків бачимо супермаркети...

Уперше в літописі, який ми зазвичай називаємо "Повістю минулих літ", Чернігів згадано під 907 роком у договорі Київського князя Олега з греками після його переможного походу на Візантію такими словами: "Давати уклади на руські городи — спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, і на Переяславль, і на Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи...".

Вже саме згадування Чернігова другим після Києва свідчить про високий рівень його розвитку. Він відтак, з огляду на названий документ та археологічні дослідження нашого часу, вже мав характерну структуру середньовічного міста, основою яко-го була фортеця.

Чернігівську фортецю прийнято називати Дитинцем. Це найдавніша історична частина міста, територію якої сьогодні виразно окреслює парк культури і відпочинку чи, простіше кажучи, Вал. Сюди, до Дитинця, укріпленого дерев'яними стінами і вежами, ще з тих далеких князівських століть тягнулися дороги, що пов'язували першомісто з Києвом, Любечем, Новгород-Сіверським... З часом уздовж цих доріг, поблизу до фортечних брам, сели-

лися люди, і дороги вже ставали вулицями. Так виникли Третяк і Окольний град, а дещо пізніше й Передгороддя, що також обнісилися ровами й укріпленнями. Все тісніше заселяючись, вулиці з'єднувалися між собою, формуючи радіально-кільцеву систему планування міста, що певною мірою збереглася до сьогодення.

Історики стверджують, що саме тоді сформувалися в загальних рисах напрямки сучасних вулиць Горського, що починалася від Прогорілих воріт Дитинця, та вулиця Любецька, котра вела від Київсько-Любецьких воріт на Київ та Любеч. Певно, тоді ж з'явилася теперішня вулиця Толстого, що йшла під Болдиними горами до Іллінської церкви та чернечої печерної обителі, заснованої 1068 року Антонієм Печерським.

Згадка ж про першу конкретну чернігівську вулицю сягає листопада 1619 року, коли Яронім Полуботок (прадід чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка) одержав від воєводи Володимира Солтика "на осаженнє місце... на Стародубовской улице, у валу, из места идуши за вал по левой стороне".

На жаль, пізніші сторінки історії чернігівських вулиць спопеліли в пожежах або зотліли в темряві наступних століть і відкриваються лише із 1706 року — першим відомим нам планом міста, що увійшов в археографію як "Абрис Чернігівський". На ньому "на око" поручиком Іваном Долинським нанесені і вулиці Дитинця ("першого Черкаського замку"), її деякі міські arterii посаду ("другого Черкаського замку"), також адміністративні споруди, мости і господарські будівлі, зокрема складські приміщення — "магазини", монастирі і церкви, гребля з млином на Стрижні, "подворок полковника" Павла Полуботка тощо.

Конкретніше ж про міські вулиці довідуюмося з описів Чернігова, зроблених бурмістром Григорієм Бубликом і райцею Леонтієвим 1765 року та канцеляристом Мусієм Бочком року наступного. В них зазначається, що в Старому місті, тобто у фортеці, є три вулиці: Замкова — від Прогорілих воріт до Замку (цитаделі на пагорбі, де тепер стоїть пам'ятник Тарасові Шевченку), Київська — від Київських воріт і Водяна, що починається від Водяних воріт над Стрижнем. Названо всі "публичные строения" цих вулиць.

У новому місті, що знаходиться за стінами фортеці, вулиць чотири: "една Глуховская, от Прогорилих ворот понад валом, через плотину, названием Гноевую, и мост на речке Стрижне, идуя; другая, от тех же ворот прямо на Полское mestечко Лоев лежачая, называемая Лоевская, она же Гончая; третя, от Киевских ворот к mestечку Любечу идуя, названием Любецкая; четвертая, с тех же ворот по Киевскому тракту состоящая, называемая Киевская".

Згадуються також безіменні провулки цих вулиць, а також Застиження, П'ятницького поля. Цікава й топографія території під Болдиними горами: "В урочище Лесковице — одна улица, на Онисовский перевоз идуя, и три переулка; под Замком, на низу, в поселенной на земле Magistratской слободе, прозваной Московской, улиц и переулков шесть".

Наприкінці XVIII століття кордони Російської імперії відступають від Чернігова на захід і далеко на південь, а фортеця ліквідовується — зносяться укріплення, засипаються рови. Тоді ж з'являються перші регулярні плани реконструкції міста. Найбільш повно реалізується план 1803 року, коли Чернігів стає губернським центром. Згідно з ним окреслюється перспектива вулиць, яка в основному збереглася до наших днів.

У 1851 році газеті "Черниговские губернские ведомости" було опубліковано "Записки старожила", в яких Дмитро Грембецький про той час писав таке:

"Кажется, будто бы недавно (45 лет) я начал помнить Чернигов, в котором тогда только было две улицы, удобные для свободного проезда двух повстречавшихся экипажей: улица Александровская и Гончая. Остальные переулки уподоблялись своими извилинами своему течению ручьев, завися совершенно выступами и уступами от произвола хозяев... Правда, стояли уже вехи, означающие предназначение планирование города, но это николько не мешало Чернигову дымиться из-под навесов соломенных крыш, покрывавших почти три четверти города. Некоторые мещане-старожилы, глядя на вехи, грозящие или сноскою домов, или разрезом дворов их, признавали в

этом одно своеволие и личность землемера. Во многих местах еще стояли полуразвалины потухших винокурен, осененные густыми рощами спасовских груш и бергамотов". Пояснимо читачеві, що згадані тут вулиці Олександровська і Гонча нині мають назви Кирпоноса і Горького.

Втім, саме звідтоді, з початку XIX століття, Чернігів поступово змінює планування своїх вулиць. Більшість з них, донині безіменних, отримують назви, що зберігаються аж до радянських часів. Ось як писав про те, згадуючи місто на зламі XIX і ХХ століття, чернігівець В'ячеслав Пухтинський:

"Дуже вдало придумали свого часу такі назви вулиць, як Сіверянська, Старокиївська, Ольгинська, Володимирська, Всеволодська, Святославська, Мстиславська, Борисоглібська, чим було віддано шану давньому місту і надано загальний колорит. Не безпричинно виникли такі назви вулиць, як Шосейна (головна, яка перетинає все місто), Магістратська (на ній знаходилася стара будівля магістрату), Гонча (по ній проганяли солдатів через стрій), Хлібопекарська, Реміснича. Про зв'язок Чернігова з іншими містами свідчать назви вулиць Петербурзька, Московська, Смоленська, Катеринославська. Деякі вулиці одержали назви від церков і монастирів та на честь свят. Такі, як Богоявленська (головна, як і Шосейна). Воскресенська, Стрітенська, Воздвиженська, Вознесенська, П'ятницька, Преображенська, Троїцька, Іллінська, Єлецька (раніше називалася Болдиногірська), Підмонастирська. Площі так само мали свої назви: Торгова і Базарна (вона ж Магістратська), Новобазарна (вона ж Олександровська), Соборна (вона ж "плацпарадне місце"), Театральна, Вознесенська".

І все ж упродовж майже всього XIX століття Чернігів, маючи такі колоритні назви вулиць, залишався тихим і непомітним провінційним містом, незважаючи на статус губернського центру, яке Леонід Глібов вдало назвав "губернським хутором". А історик Микола Маркевич свій "Історичний та статистичний опис Чернігова", що побачив світ 1852 року, починав такими враженнями:

"Місцерозташування Чернігова в деяких місцях живописне. Під'їзд до нього від Ніжина дуже мальовничий. На горі з лівої сторони

видно Присутственні місця, два монастирі, оточені гаями, і давній собор з його баштами; праворуч тіністий міський сад. Згорі з міста вид безлюдний, сумовитий: Десна в'ється серед пісків, лози, заростей, піщані кучугури з озерами, усе це нічим живим не одухотворено. Всередині міста справа інша: від гостинного двору ліворуч видно поля й пагорби під гаями й під жнивами; через дахи міських будинків, які спускаються до Стрижня, видно сади Застиження. Від Єлецького монастиря краще видно: монастир Троїцький, гай Святе, хати, що юрмляться під горою, ущелину, яка веде прямою дорогою у Троїцький монастир.

Один з приємних видів — вниз по вулиці від церкви Воздвиження (тепер вулиця Родімцева — В.С.) на схід. З рясної зелені міського саду виступає червоний дах будинку, який займає цивільний губернатор; лівіше світлий двоповерховий будинок (у якому Палата державного майна), нижче частина Красного мосту й долини Стрижня. Вид на Стрижені досить різноманітний, коли йти по вулиці (тепер Горького — В.С.) від Дворянського будинку до північного кінця її, вулиця закінчується хвилястими пагорбами полів, звивинами річки, крутыми підгірками й зеленню Єловщини...".

Красна площа. Фото поч. ХХ ст.

На час створення "Опису" у місті, зазначає Маркевич, було 38 вулиць і провулків, де мешкало близько 6,5 тисячі людей. Діяли навчальні заклади: чоловіча гімназія і духовна семінарія, кілька училищ, в яких навчалося 1172 учні. Муріваних "будинків казенних і місту принадежних" було лише 14. Щодо житла чернігівців, то історик повідомляв таке: "Вартих уваги будинків приватних у Чернігові немає; краї: купців Цвєтів на Торговій площі, князя Прозоровського навпроти Дворянського зібрання навскісся, Милорадовичів і пана Шафонського на Застиженні. Шкода, що всі вони дерев'яні. Краї муровані будинки: купців Фейгіна, Митаревських, Ішкових, Шелканових, Крапив'янських та ін."

Лише наприкінці XIX століття "губернський хутір", не маючи, як і раніше, належного промислового потенціалу, починає набувати ознак повноцінного європейського міста. Згідно із всеросійським переписом 1897 року в ньому вже налічується 27 тисяч мешканців, більшає кількість навчальних закладів, у яких здобуває освіту близько п'яти тисяч молодих людей, діє майже півтисячі закладів торгівлі, серед яких і сучасні магазини, з'являються банківські установи, до міста у 1891 році від станції Крути прокладається вузькоколійна залізниця (залізничний вокзал знаходився потойбіч Десни).

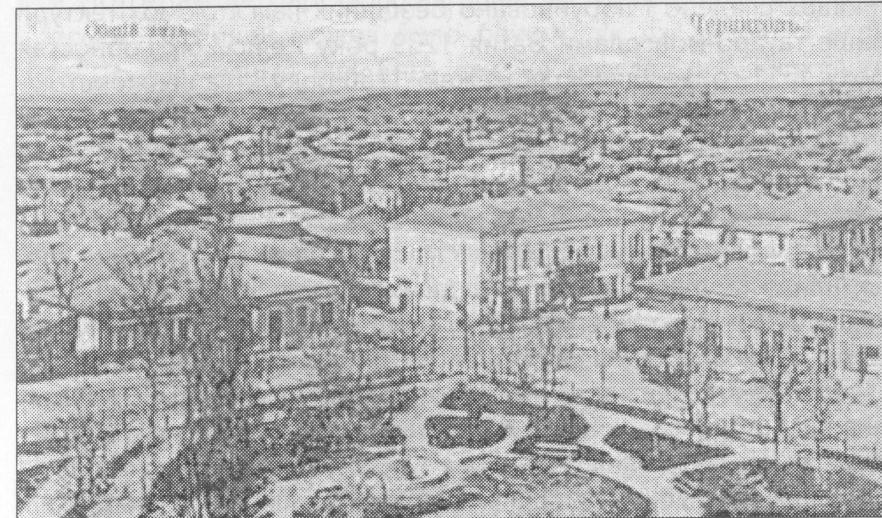
У 1883 році стає до ладу водогін, забезпечуючи чистою питною водою 11 вулиць. 1894 року місто починає телефонізуватися і електрифікуватися — вже у березні наступного року у будинках і на вулицях горіло понад 300 лампочок.

Народжувалися й масштабніші проекти. У квітні 1898 року міська дума погодила питання про передачу в концесію Берлінському залізничному товариству строком на 45 років електростанції, що належали товариству "М.Зиков і Ко". У свою чергу німецька компанія пообіцяла значно розширити мережу вуличного освітлення Чернігова, а також прокласти в місті кілька трамвайніх ліній: від залізничного вокзалу на лівому березі Десни по вулиці Шосейній до "Богоугодного заведення" (теперішня міська лікарня); від міської думи, через Театральну площа по вулиці Богоявленській, через Красний міст до міського саду; від аптеки Маркельса (перехрестя

теперішніх вулиць Шевченка і Мстиславської) до пристані на Десні. На кінцевих зупинках передбачалося спорудити легкі павільйони, які б взимку опалювалися. Трамвайні вагони мали бути першого і другого класів, плата за проїзд — помірна. Шкода, що ні думцям, ні німецьким концесіонерам не вдалося ощасливити чернігівців популярним на той час в Європі транспортом.

Восени 1896 року урочисто канонізовано єпископа Феодосія Углицького, і Чернігів стає популярною православною Меккою — до нетлінних мощей святителя у Спаському соборі потягнулися тисячі віруючих з усіх куточків імперії, у 1911 році вклонитися їм приїздив сам імператор Микола II. Відтак, кажучи сучасною мовою, в місті бурхливо розвивається туристична галузь. Будуються і відкриваються нові готелі. На початку століття їх було майже півтора десятка, деякі мали промовисті назви — "Бристоль", "Берлін", "Марсель", "Сан-Ремо". Більшість з них була розташована на Шосейній та Богоявленській вулицях. З'являються перші ресторани, розширюється мережа трактирів, чайних та дешевих харчевень.

Розширювалося і саме місто, з'явилися нові вулиці. Скажімо, у травні 1897 року "Черниговские губернские ведомости" повідо-

Панорама міста. Фото поч. ХХ ст.

мили про одну з них – Лизогубівську (згодом Немировича-Данченка), що проходила біля садиби Федора Лизогуба і з'єднала Мстиславську й Гончу.

Варто сказати про таку особливість старих чернігівських вулиць, як відсутність, аж до кінця XIX століття, нумерації будинків. Зрештою, вона й не була потрібною, адже в невеликому місті його мешканці орієнтувалися по прізвищах власників цих будинків. Якщо наприкінці 1906 року повідомлялося, що в будинку Богданова на Миколаївській відкрилося товариство "Профспілка", то більшості читачів було зрозуміло, де цей будинок знаходитьться. Не потребувала уточнень і така газетна інформація в рубриці кримінальної хроніки за лютий 1909 року: "В помешканні двірника в будинку Орешковича по вулиці Святославській поліцією виявлено кубло картярів, організоване двірником Степаном Бондарем. На час приходу поліції тут сиділо шестеро учнів нижчих навчальних закладів, які грали в "триньку". Разом з двірником вони притягнуті до відповідальності".

За свою багатовікову історію Чернігів зазнав багато лихоліть. Просто неможливо підрахувати, скільки на його вулицях і площах спалено і поруйновано безцінних пам'яток архітектури лише татаро-монголами Батия 1239 року і військом Горностая року 1611-го, жахливою пожежею 1750 року... Та найжорстокішою трагедією стала Велика Вітчизняна війна, в роки якої знищено майже всі промислові підприємства і 70 відсотків житлового фонду, а населення міста скоротилося на дві третини. Не відродилася з руїн найбільша давоенна будівля міста – колишнє жіноче єпархіальне училище на перехресті сучасних проспекту Миру і вулиці Горького, будинок Дворянських зібрань, кам'яниця Константиновичів... Лише зусиллями архітектора Петра Барановського вдалося врятувати П'ятницьку церкву ...

Але пам'ять незнищена. Вона й досі прочитується у невпізнанно відбудованих після війни старих вулицях, на яких збереглися архітектурні дива далекої і близької минувшини, в рядках архівних документів, у несподіваних археологічних відкриттях. Доторкнімось ж до цієї пам'яті!

БІЛЯ "СТАРОГО КНЯЗЯ НАШИХ СОБОРІВ"

Віктор Гюго у своєму відомому романі називає собор Паризької Богоматері "старим королем наших соборів" і, дивлячись з його стрімких готичних дзвіниць, "з висоти пташиного польоту" на столицю Франції, зазначає, що саме тут, на острові Сите, на якому розташована ця велична будівля, виник Париж.

Йдучи за класиком французької літератури, годилося б повіличати нам Спаський собор, цю одну з найдавніших споруд не тільки Чернігова, а й Київської Русі, "старим князем наших соборів", і ще раз нагадати, що саме від нього, розташованого у центрі Дитинця, розпочався Чернігів як столітній княжий град.

Ще у 20-і роки позаминулого століття, коли молодий Гюго з веж Нотр-Дам де Пари оглядав рідне місто, подібним чином зі Спаських дзвіниць можна було бачити, як на долоні, і весь Чернігів. Сьогодні з них його вже не розгледіти – "споруда шляхетна своєю давниною", за визначенням Миколи Маркевича, майже згубилася посеред дерев Валу та за поверхами новітньої архітектури.

Спорудження собору та розбудова Дитинця пов'язані з першим літописним чернігівським князем Мстиславом Володимировичем, який став княжити тут після перемоги над братом Ярославом Мудрим у Лиственській битві, що сталася 1024 року. Територія фортеці значно зросла, її обнесли ровами і валами зі стінами, утвореними дерев'яними зрубами, заповненими землею, оборонними вежами і брамами.

Що ж до собору, то Мстислав вже мав досвід храмобудування. Як свідчить літопис, він у 1022 році на честь своєї перемоги над касогами "заложив церкву Святої Богородиці і спорудив її".

Було це у далекій Тмутаракані, де він княжив раніше. Отож, очевидно, і привіз із собою до Чернігова будівничих тієї церкви, котрі близько 1030 року почали мурувати, згідно з переказами, на тому місці, де колись було язичницьке капище, а після прийняття Мстиславом батьком Володимиром християнства зведена дерев'яна церква, собор Преображення Спасителя, який згодом стали називати Спасо-Преображенським або просто Спаським.

Принагідно зазначимо, що Софійський собор у Києві Ярослав Мудрий заклав кількома роками пізніше, а собор Паризької Богоматері стали зводити лише у 1263 році і будували майже століття.

У 1036 році Мстислав помер і його поховали у недобудованому соборі — стіни вимурували лише на висоту "скільки можна було дістати рукою, стоячи на коні". Ймовірно, храм добудували вже при синові Ярослава Мудрого Святославі, якого теж поховали у стінах Спасу, хоч після свого княжіння в Чернігові він помер великим князем у Києві. Згодом тут знайшли вічний спочинок інші чернігівські князі, зокрема, головний герой "Слова о полку Ігоревім" Ігор Святославич та вбиті у ставці Батия Михайло Всеволодович і його боярин Федор — у 1572 році їхні мощі за наказом Івана Грозного забрали до Москви. Ховали тут і владик.

Загалом упродовж майже дев'яти століть Спас був кафедральним собором Чернігівської єпархії і водночас центром громадського та політичного життя Чернігово-Сіверщини.

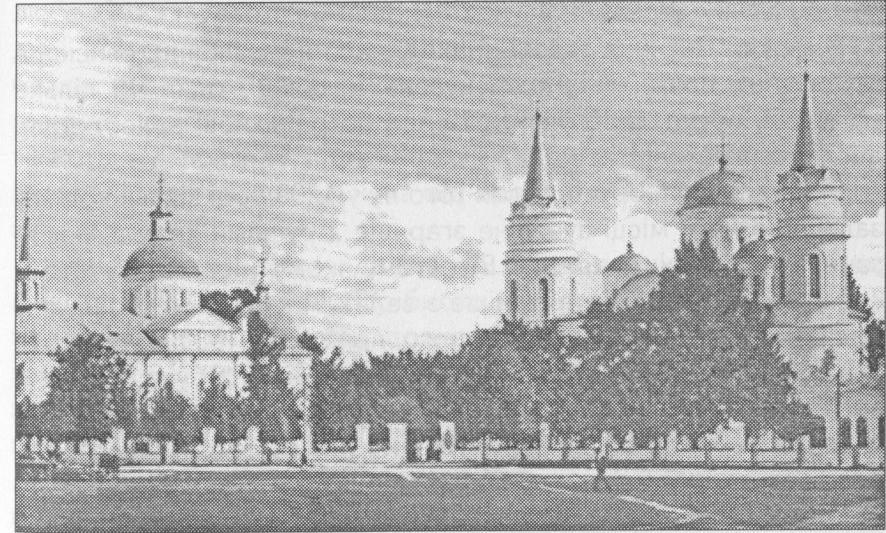
За свою довгу історію собор зазнав багатьох руйнувань і пошкоджень. Сучасний дослідник архітектурних пам'яток нашого регіону Володимир Віроцький пише: "Під час захоплення міста у 1239 р. військами хана Менгу собор був пограбований. Монголи зняли з нього навіть свинцеву покрівлю".

Біля Спаса височить ще одна перлина давньоруської архітектури — Борисоглібський собор. Його зазвичай пов'язують з іменем князя Давида Святославича, який пошанував цим муро-

ваним дивом перших руських святих Бориса і Гліба — синів свого прадіда Володимира Хрестителя, — і сам упокоївся в ньому.

Ось як розповідає про те переказ, викладений в нарисі П.Іловайського "Черниговская старина по преданиям и легендам", що побачила світ 1896 року: "1 серпня 1123 року чернігівський князь Давид Святославич лежав на смертнім одрі. Єпископ Феоктист, побачивши, що князь помирає, звелів співати канон хресту Господньому. В цю ж мить у вікно влетів білий голуб і сів на груди помираючого. Коли ж князь помер, голуб вилетів з терема, наповнивши його пащами. Тіло князя внесли у Спасський собор, але, побачивши над його хрестом зірку, яка повільно перемістилася до хреста Бориса і Гліба, понесли тіло князя туди. Оскільки труни ще не було, а сонце вже заходило, то єпископ хотів відкласти похорони до ранку. Але йому сказали, що сонце не ховається, а стоїть на одному місці. Коли ж принесли труну, сонце опустилося за обрій.

В цьому переказі, що довго передавався з вуст у вуста, до-

Соборна площа. Фото поч. ХХ ст.

сить повно відбилися симпатія і повага людей до князя Давида, який відзначався благочестям, щирою добротою і лагідністю".

Документальних свідчень про час будівництва собору до нас не дійшло, а більшість дослідників вважають, що Давид збудував лише невелику усипальницю, на місці якої через кілька десятиліть і було зведенено той храм, який ми бачимо сьогодні.

Певно, що за життя Давида виник Борисоглібський монастир, що проіснував до 1239 року і був зруйнований татарами-монголами. Відродився він лише в середині XVI століття, але у 1618 році польська влада передала його ченцям-домініканцям. Тільки в роки визвольної війни під проводом Хмельницького монастир знову став православним.

Значними архітектурними комплексами Дитинця були князівські двори з мурованими теремами, один з яких Володимир Мономах у своєму "Повчанні" називає "красним двором". Перший на місці Борисоглібського собору виник, очевидно, ще при Мстиславі. Згодом він перемістився на північно-східну частину фортеці. Саме в ньому й було збудовано вже згадану нами Михайлівську церкву.

В межах Дитинця також знаходилися помешкання єпископа та значних бояр, а відтак існували й вулиці, один чи кілька майданів, проте, щоб уявити їх, ще потрібні нові археологічні дослідження.

Відновлення фортеці, після того як у 1239 році військо Менгу залишило на її місці суцільне згарище з руїнами храмів, пов'язане з литовським князем Вітовтом, якому дісталося місто у середині XIV століття, а пізніше з великим князем московським Василієм – батьком Івана Грозного, при якому 1531 року "срублен бысть град Чернигов древлян". Проте й вона була поруйнована у 1611 році, коли військо Горностая захопило й дощенту спалило Чернігів. Згодом фортеця не раз відбудовувалася, модернізовувалася – і при поляках, і після приєднання України до Московії. Зокрема, в "Розписному списку" 1682 року читаємо, що "город Чернигов рубленый новий рублен в дубовом лесу в

два бревна с терасами", що в цій фортеці є кілька дворів, в яких живуть начальник гарнізону, воєводи, кілька хат-казарм, господарські будівлі.

На зламі XVII і XVIII століття на території Дитинця зводяться будівлі, що дотепер є окрасою міста. Це будинок полковника Якова Лизогуба, в якому згодом була полкова канцелярія, та корпус (збереглася лише частина) знаменитого колегіуму, що став першим навчальним закладом вищого типу на Лівобережній Україні. Зініціювали його створення чернігівські ієрапхи Лазар Баранович та Іван Максимович при безпосередній підтримці і фінансуванні гетьмана Івана Мазепи. Вихованці колегіуму зробили вагомий внесок у науку та культуру. Досить назвати одного з них – лікаря, основоположника вітчизняної епідеміології Данила Самойловича, котрий удостоївся честі стати членом двадцяти зарубіжних академій наук.

Вже три століття переказують чернігівці легенду про золоті скарби Мазепи, сховані ним у будинку полкової канцелярії. Їх досі оберігає душа Мотрі Кочубеївни, проклятої матір'ю за її любов до старого гетьмана. Щороку в ніч на Успіння Богородиці (28 серпня) вона обходить будинок, а кого зустріне, то благає перехрестити її, оскільки тільки хрест може зняти материнське прокляття. Але воно настільки сильне, що всі із жахом тікають від привиду Мотриного. Скарби ж Мазепині так і не знайдені, бо тільки звільнена від прокляття Мотря може їх показати.

І вже зовсім не легенда те, що при копанні котловану для вежі колегіуму знайшли срібного язичницького ідола, з якого, за велінням Мазепи, полковий суддя Карпо Мокрієвич замовив у Німеччині царські врати тонкого карбування, які прикрасили Борисоглібський собор, і кожен може ними помилуватися.

Мандруючи уявно Замковою, Київською і Водяною вулицями тогочасного центру міста – теперішнього Валу, звіряючись із "Абрисом Чернігівським", бачимо й дерев'яні

Михайлівську, Благовіщенську та Богословську та інші церкви, що не дійшли до нас, і ще багато чого захоплюючого. А в Миколи Маркевича, який вивчав історію міста 150 років тому, знаходимо таке:

"До 1750 року Чернігів прикрасився, розширився й став примітним містом; ось що пишуть про нього: у замку було сім церков, багацько споруд муріваних і дерев'яних; хоча вулиці були тісні й будинки у декілька поверхів з галереями, що нависали над вулицями, затуляли їх від сонця й навіть заважали танути льоду до середини літа, вигляд міста був красивий. Пожежа 1750 року майже все знищила..."

В тій жахливій пожежі дуже постраждав "старий князь наших соборів". Від вогню потріскалися мармурові колони, обсипалися фрески давньоруської доби, згоріла покрівля. Його відбудували лише через чотири роки. А наприкінці XVIII століття собор зазнав значної реконструкції. Праворуч до нього прибудували нову башту і надбудували ту, що була ліворуч, звели над ним конусоподібні шпилі, внаслідок чого він втратив свій первісний вигляд.

Неподалік, на подвір'ї Борисоглібського монастиря, 1780 року збудували будинок архієпископа — першу в місті споруду в стилі класицизму, в якій нині розміщено держархів області. Проте вже через шість років монастир було закрито. А в останній рік XVIII століття ліквідовано й фортецю. В історії древнього Дитинця розпочався новий період — губернський.

На початку XIX століття в Чернігові налічувалося всього 4,5 тисячі жителів. Муровані будинки можна було перелічити на пальцях, переважали дерев'яні — не стільки будинки, як хати під солом'яними стріхами.

І все ж, як і кожне губернське місто, воно мало хоч трішки бути схожим на столичний Петербург. Це розуміли і в самому Петербурзі, де у 1803 році на урядовому рівні затвердили новий генеральний план забудови Чернігова, усвідомлював це і

генерал-губернатор Олексій Куракін, який керував Чернігівщиною у 1802-1806 роках.

Найперше ним було остаточно знесено залишки фортеці. Уздовж вулиці Преображенської на місці зритих ровів розбито бульвар і відтоді вулиця отримала ще одну назву — Бульварна. Знесено також будівлі, що обслуговували гарнізон. А дерев'яний будинок, зведений до приїзду у 1787 імператриці Катерини II, розібрано і перенесено за Стриженеву, на Смоленську вулицю, де в ньому став мешкати сам князь Куракін. Микола Маркевич у середині XIX століття писав, що коли розбиралі будинок, в якому зупинялася цариця, то частину речей з нього, "як от: годинники, дзеркала, мармурові піddзеркалля тощо було роздано до присутственных місць, де вони й досі зберігаються".

Для губернського правління місцевий архітектор Антон Карташевський реконструював будинок архієпископа, внаслідок чого головним став східний вхід, над яким звели шестиколонний пор-

Чоловіча гімназія. Фото поч. ХХ ст.

тик, а колони встановили на такій відстані від фасаду, щоб між ними могли вільно проїжджати кінні екіпажі.

Тоді ж, у 1804 році, неподалік виросла ще одна споруда у стилі російського класицизму з розкішним шестиколонним портиком за типовим проектом петербуржця Андрія Захарова — приміщення класичної чоловічої гімназії, в якому нині розташовано історичний музей ім. Василя Тарновського. А поблизу колишньої фортечної Прогорілої брами звели будинок поштової станції.

Так в оточенні цих будівель і Спаського собору виникла Гімназична або ж, як її ще називали, площа "присутственных місць". Чим не маленький Петербург — із каретами і колясками, мундірами поважних чиновників і поштмейстерів, уніформою молоденьких гімназистів!

У 1870 році площа доповнилася будинком Дворянських зібрань. Закінчилося ж формування площі на зламі XIX і ХХ століть спорудженням приміщення жіночої гімназії — нині художнього музею, та встановленням у 1900 році пам'ятника Олександрові Пушкіну.

Причепурився натоді і "старий князь наших соборів". На кошти, зібрані його церковним старостою — губернатором Олександром Афанасьевим, у 1891 році було позолочено куполи собору, їх стало видно за десятки кілометрів від міста.

Водночас із західного боку від Спаса утворилася Соборна площа, що стала місцем проведення військових парадів та інших масових заходів. Скажімо, у 1911 році тут урочисто зустрічали останнього російського імператора Миколу II. Як згадував Вячеслав Пухтинський, на майдані були вишикувані окрім військ гімназисти і гімназистки, семінаристи, учні інших навчальних закладів міста.

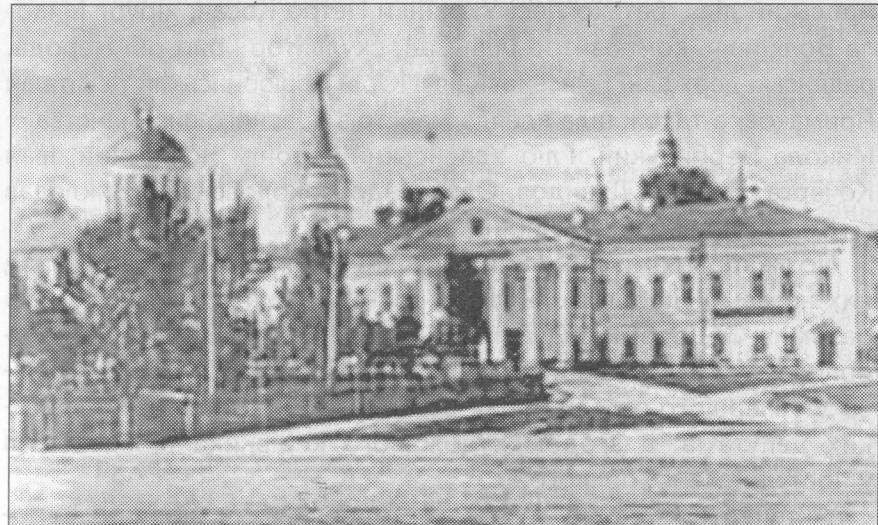
У перші роки радянської влади площа отримала назву Диктатури пролетаріату, а в будинку дворянських пансіонів розмістилися міськвиконкомом та міським партії, перед яким відбувалися демонстрації, мітинги, спортивні свята.

Упродовж більше сотні років ні міська дума, ні потім міська рада не спромоглися забрукувати обидві площи. Гліб Лазаревський у спогадах "Чернігів за часів Михайла Коцюбинського" описує Соборну площу "просторою, позарослою травою, з протоптаними хрещатими стежками". Лише перед Великою Вітчизняною війною їх засадили деревами.

Гортаючи сторінки історії міста, знаходимо й такий цікавий штрих. 20 березня 1895 року, через півроку після того, як тут запрацювала перша електростанція, "на площі, на яку виходять приміщення губернського правління, Дворянського зібрання, чоловічої і жіночої гімназій, старшим механіком Полтавського поштово-телеграфного округу М. Зюковим уперше встановлено електричний ліхтар на 1200 свічок. Він яскраво освітлює не тільки майдан, але й частину прилеглої до неї Мстиславської вулиці".

Загалом минуле обох площ зі Спаським собором між ними славне багатьма подіями, а ще більше — відомими іменами.

В будинку губернського правління (тепер у цьому приміщен-

Будинок губернського правління. Фото поч. ХХ ст.

ні облдержархів) упродовж десятиліть знаходилися друкарня та редакція першої в нашому краї газети "Черниговские губернские ведомости" — теперішньої "Деснянської правди", перший номер якої вийшов на початку 1838 року. Одним із перших її редакторів був письменник і фольклорист Олександр Шишацький-Ілліч. В газеті середини століття і пізніше публікувалися літератори та історики Леонід Глібов, Опанас Маркович, Олександр Лазаревський, Степан Нос. Саме в ній у 1852 році Микола Маркевич надрукував свій "Історичний та статистичний опис Чернігова", з'явилися фрагменти "Чернігівського намісництва топографічного опису" Опанаса Шафонського, написаного 1786 року, десятки інших матеріалів з історії, фольклору та етнографії Чернігово-Сіверщини.

У стінах класичної чоловічої гімназії здобули освіту сотні молодих людей, з яких згодом чимало уславилося своїми іменами. Це, зокрема, дипломат Григорій Щербина, генерал Микола Линевич, основоположник промислової статистики Василь Варзар, історик-єгиптолог Олександр Коцяновський, громадський діяч, батько Лесі Українки Петро Косач, хірург Микола Волкович, композитор Ілля Сац, скульптор Григорій Нерода, радянські державні і військові діячі Юрій Коцюбинський та Віталій Примаков, а також ціла плеяда майстрів красного письменства — Микола Вербицький, Гліб Успенський, Ієронім Ясинський, Іван Кочерга, Зиновій Давидов, Олександр Соколовський. Викладав у гімназії поет-байкар Леонід Глібов.

Не менш відомими були й випускниці жіночої гімназії. Серед них наземо Любов Дельмас — російську оперну співачку, яка разом із Федором Шаляпіним виступала на кращих сценах Європи і в яку був закоханий Олександр Блок, та Софію Соколовську — першого голову Чернігівської ради робітничих і селянських депутатів, а згодом художнього керівника Московської кіностудії імені Горького.

А тепер побуваємо у будинку Дворянських зібрань. Упродовж півстоліття він слугував своєму основному призначенню —

тут зібралися представники дворянства губернії на свої з'їзди. Проходили вони зазвичай на початку року і тривали кілька днів. Про що на них говорили, що вирішували?

Скажімо, у січні 1896 року. Як свідчать повідомлення газети "Черниговские губернские ведомости", 22 січня зібрання ухвалило терміново замінити в губернській лікарні гасові лампи електричним освітленням.

27 січня зібрання виділило 300 рублів для діяльності щойно заснованої Губернської вченіої архівної комісії, пообіцявши також виділяти по стільки ж і в наступні роки. Принагідно нагадаємо, що архівна комісія, першим головою якої був предводитель губернського дворянства, історик, граф Григорій Милорадович, зробила досить відчутний внесок не тільки у вивчення минулого нашого краю, а й загалом у становлення української історіографії.

В ті ж дні для представників дворянства відбувся концерт відомого музиканта Миколи Листовичного — звучали мелодії Бетховена, Мендельсона, Шопена, Аренського, Бородіна, а також "Українська рапсодія" Миколи Лисенка.

Зрештою, двері будинку Дворянських зібрань були відчинені не тільки для титулованої фамільними гербами аристократії. Приходили сюди й прості чернігівці, адже він був значним осередком культури міста.

У тому ж 1896 році тут упродовж місяця давала вистави театральна трупа Миколи Садовського за участю Марії Заньковецької, яка грала провідні ролі у водевілі "Чорноморці" за повістю Якова Кухаренка, історичній драмі "Мазепа" за творами Мирославського-Вольського, "Лимерівні" Панаса Мирного, опері "Утоплена" Миколи Лисенка. А ще до того фрагменти з цієї опери на сцені будинку виконував сам композитор під час одного зі своїх приїздів до Чернігова, звідки були родом його друга дружина Ольга Липська. Загалом у Дворянському зібранні Миколи Віталійовича виступав не один раз, в його музичних вечорах брали участь місцеві письмен-

ники Микола Вербицький та Михайло Коцюбинський, художник Іван Ращевський.

Згадуємо і таку газетну інформацію: 13 березня 1888 року в залі зібрань під керівництвом княгині Марії Долгорукової пройшов літературно-музичний вечір, виручені кошти від якого були передраховані жителям Свіязького повіту Казанської губернії, які постраждали від неврожаю. Серед найактивніших учасників вечора, повідомляли "Черніговские губернские ведомости", була Софія Русова, котру ми нині знаємо як видатного українського громадського діяча, педагога, письменницю і яка на той час жила в Чернігові. В її музичному супроводі прозвучало чимало номерів.

Пам'ятна подія сталася 3 січня 1897 року. Того дня чернігівці в залі Дворянських зібрань уперше побачили "живі картинки", або так як тоді називали кіно, демонстроване апаратом Люм'єра "Сінематограф".

А 4 березня 1900 року відзначалося 25-річчя адвокатської діяльності Іллі Шрага. Ще за кілька днів до цього "Черніговские губернские ведомости" повідомляли в кількох номерах, що торжество відбудеться у залі Дворянських зібрань. Але жодної звістки про те, як воно пройшло, у подальших числах газети не з'явилося.

Чому так сталося, стало відомо майже через сто років, коли чернігівські історики Віктор Шевченко і Тамара Демченко виявили у Держархіві Російської Федерації у Москві документи із грифом "цілком таємно", які надіслав тоді до Петербурга губернський жандармський начальник Рудов.

Справа в тім, що Ілля Людвигович був не тільки найавторитетнішим в Чернігові й губернії адвокатом, а й не менш відомим українським громадським діячем чи, як тоді говорили, українофілом. Отож Рудов доповідав своєму високому начальству про виступи на торжестві гостей з Києва, котрі "говорили речі на малороссийському языке, преклоняясь и восторгаясь патриотизмом украинца Шрага, ратующего, между прочим, и за обучение в народных школах на малорос-

сийском языке; на эти речи Шраг отвечал по-малорусски, сказав, что, горячо любя свою "ридну матиuer Україну", он рад нести для пользы ее свою жизнь и не пощадить последней капли крови".

Цікава й така деталь у доповідній Рудова: він повідомляє, що сам Шраг за походженням німець, його друга дружина — чернігівська єврейка — вдова Віхман, має від першого шлюбу двох дорослих дітей, і що все це сімейство спілкується українською мовою.

Далі Рудов, згадуючи предводителя повітового дворянства Григорія Глібова, пише: "...инициативу устройства шраговского торжества Глебов принял на себя только по просьбе и под давлением черниговских либералов-украинофилов, которые устройством шумных оваций Шрагу пожелали громко заявить о живучести украинских идей в Чернигове, одним из ярых проводников каковых всегда был Шраг".

Будинок Дворянських зібрань на Гімназичній площі.
Фото поч. ХХ ст.

"В заключении имею честь доложить, — писав жандармский полковник, — что и до настоящего времени шраговский обед вызывает в обществе споры и толки, в которых трудно разобраться".

"Розібралися" у Петербурзі... Присутньому на урочистостях віце-губернатору Олександру Долгово-Собурову невдовзі довелося залишити свою посаду — із причини цілком відомої. А ще до того на кореспонденції про пошанування Шрага, що була представлена для публікації в газеті, губернатор Євген Андрієвський власноручно написав: "печатать не следует".

У серпні 1908 року у будинку Дворянських зібрань проходив Чотирнадцятий всеросійський археологічний з'їзд, на який прибуло близько трьохсот дослідників, діяла виставка старожитностей Чернігівської та інших губерній. Ця визначна подія в житті Чернігова широко описана істориками та краєзнавцями, отож не будемо ще раз про неї переповідати. Розкажемо лише про неприємний випадок, що стався з авторитетними учасниками з'їзду — академіком Імператорської академії наук О. Соболевським та професором Київського університету В. Перетцем. Зупинилися вони в номерах дворянського пансіону на Соборному майдані і вже першого дня у них побували Чернігівські злодії. В академіка поцупили срібний годинник, що лежав на нічному столику, і гаманець із грошима, у професора — шкіряний саквояж із білизною, книгами і науковими працями, серед яких була і доповідь, яку він мав виголосити наступного дня. Злодіїв так і не затримали, писала газета "Черниговское слово".

Невдовзі після лютневої революції 1917 року, на початку квітня, коли на Десні стояла небачена повінь, у "дворянському гнізді" відбувся перший селянський губернський з'їзд і в залі замість портрета імператора Миколи II встановили портрет Тараса Шевченка.

Післяреволюційна історія будинку теж досить цікава. Ось що писав у своїх спогадах на схилі літ в далекій Аргентині наш земляк, історик Василь Дубровський:

"В той час я викладав історію в Чернігівському інституті народної освіти і завідував краєвим історичним архівом, що містився в садибі колишнього дворянського зібрання, яке після революції утримувалося під назвою "ОЛИЗАРОК" (тобто Общество лиц, записанных в родословные книги). Бляшанка на воротах садиби носила саме цю назву. Тоді я переселився з Лісковиці жити в цьому домі, при архіві. Бляшанку я не зачіпав, бо вона не перешкоджала моїм студіям, а органи диктатури пролетаріату Чернігова взагалі не розуміли й не цікавилися тим, хто то колись був власником цієї садиби з таким дивовижним прізвищем "ОЛИЗАРОК".

Далі Василь Дубровський розповідає, що саме в цьому будинку упродовж тижня жив у 1924 році разом з дружиною і донькою видатний український історик, колишній голова Центральної Ради, президент Української Народної Республіки Михайло Грушевський під час свого першого і останнього приїзду до Чернігова.

"Для розміщення гостей, — пише Дубровський, — я визначив тоді дві невеликі кімнати в північному корпусі... Ці кімнати

Жіноча гімназія. Фото поч. ХХ ст.

було приведено до ладу, як годиться вибілено, дещо пофарбовано, відремонтовано замки... Кімнати після цього ніби по-молодшали, — а будинок був капітальний, ще XIX століття, добре збережений, з великими вікнами й паркетними підлогами. З цим ремонтом тоді добре потрудився завгосп краєвого історичного архіву Іван Брика, селянин Чернігівського повіту, що багато років ще перед революцією був швейцаром губернського Дворянського зібрання. Широкі вікна з цих кімнаток виходили на схід, у зарослий соковитою травою й буйними ромашками двір, з хідниками, вимощеними цеглою. Повна благодатна тиша! Паході луків і верболозу з-за Десни. Пташиний щебіт зі старих вікових дерев на скверах навколо дому. Все це виглядало дуже приємно. А найголовніше, що ця тимчасова квартира М. С. Грушевського була цілком ізольована від вулиці..."

У пізніші роки в будинку розміщалася губернаторська міліція, потім в ньому діяли перший радянський драматичний театр і драматична студія. Перед самою війною тут був Будинок Червоної армії.

Влітку 1941 року "дворянське гніздо" було спалене і зруйноване німецькими бомбами, а після війни руїни, як і руїни будинку дворянського пансіону, просто розібрали на цеглу.

Втім, є сподівання, що будинок Дворянських зібрань невдовзі відродиться, додавши колориту і пам'яті цій найдавнішій історичній частині міста із тисячолітнім Спасом на чолі — цим "старим князем наших соборів".

ПО ЄЛЕЦЬКІЙ — ДО "ТРЕТЬОГО МІСТА"

Третяк, тобто третє місто після Дитинця і Окольного града, ще за доби Київської Русі мав самостійну лінію укріплень у південно-західній частині Чернігова. Таким він був і в часи Гетьманщини, що виразно видно на "Абрисі Чернігівському" 1706 року.

Отож, певно, вже в середньовіччі від Київської брами до нього, а згодом і до Єлецького монастиря, що виник за його укріпленнями по лінії теперішньої вулиці Тихої, вела дорога, яка з часом стала вулицею Єлецькою. Із 1919 року вона носить ім'я Віссаріона Бєлінського, що є безглуздим ідеологічним штампом радянської доби.

Найдавніший опис Єлецької надибуємо під 1764 роком: "Улица по Киевскому тракту, з той же брами идучи, в левой стороне церков Святой Великомученици Екатерини; при той церкви звонница, школа и больница деревянные; по той же улице, в ту же сторону, за городом дом, в котором живут обучающиеся латинского языка; да по той же улице, в праву сторону, церков деревяна Покров Пресвятая Богородицы; при оной звонница и школа деревяния; по той же улице, в правую сторону монастырь, называемой Елецкий".

Додамо до цього, що Покровська церква стояла посеред Третяка, а під будинком, в якому "живут обучаючись латинского языка", слід розуміти гуртожиток вихованців Колегіуму. Зі згаданих в опису будівель до сьогодні збереглася тільки Катерининська церква, що є одним із найкращих зразків українського бароко.

Цей храм став своєрідним меморіалом в пам'ять про звитягу українських козаків при взятті турецької фортеці Азов у 1696 році, якими командував наказний гетьман — чернігівський полковник Яків Лизогуб. Його онуки Яків та Семен й спорудили церкву на честь Святої Катерини, освятивши її у 1715 році.

І хоча минуло стільки літ, вона майже не втратила своєї пер-

возданності. Ось як захоплено писали про неї на початку минулого століття Вадим Модзалевський та Петро Савицький в студії "Нариси мистецтва старої України. Чернігів":

"Церква вражає могутністю білої гладіні своїх масивних і високих стін, узгоджених прагненням вгору всіх своїх частин. Сонячного дня вона чарує стрункістю, міцною мужністю своїх форм; рельєф останніх підкреслений грою світла і тіні в масивних настінних прикрасах.

А в осінній вечір вона прямо приголомшує грандіозністю свого силуету — свище вітер, низько сунуть шматки розірваних хмар і темно над урвищем, що починається біля самісінького підніжжя церковних стін; і здається таємничим слабке, блимаюче світло у вузькому і довгому старовинному вікні. Мабуть, це найромантичніша із церков Чернігова — справжнє і цілісне творіння романтичної козацької України".

Інакшою бачив церкву юний Герард Кузнєцов, нині Почесний громадянин Чернігова — під час німецького бомбардування міста 23 серпня 1941 року:

"Запалювальні бомби падали так густо, що спалахнули одночасно всі п'ять куполів, через які вогонь проник до середини, де на стелажах зберігалися документи архіву. Це був дуже горючий матеріал — кращого не вигадаєш. Над п'ятьма куполами здійнялося п'ять стовпів полум'я, як п'ять свічок. Через розбиті вікна до прогорілих куполів утворилися сильні протяги гарячого повітря. Вони почали виносити високо вгору на сотні метрів палаючі папери, які розносилися вітром, доторючи в повітрі, падали в Десну і на придеснянські гаї і луки".

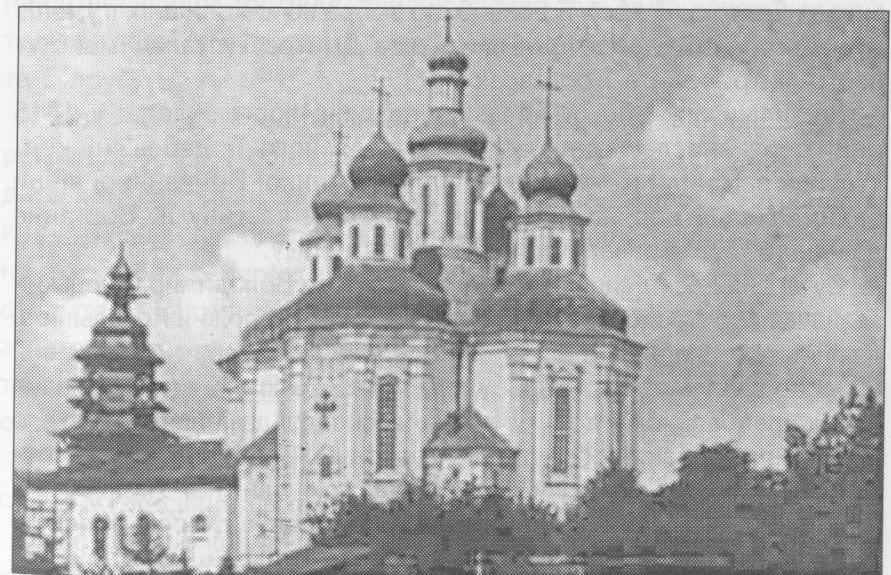
В повоєнні роки "Катеринка" неодноразово реконструювалася і нині є окрасою міста, його унікальною візитівкою.

В "Путеводителе по г. Чернигову" 1896 року зазначено, що Єлецька бере початок від Катерининського скверу. Його було розбито перед церквою навесні попереднього року. Повідомляючи про це, "Черниговские губернские ведомости" називали таку деталь: дружина Чернігівського військового начальника Олександра Клекль подарувала для влаштування скверу 60 кущів бузку, жасмину та інших цінних рослин. Де-

які з тих кущів ще й досі радують своїм цвітом чернігівців.

А у 1910 — 1912 роках на розі Шосейної і Єлецької, писав у спогадах Вячеслав Пухтинський, зведені велике приміщення готелю Бадаєва. Згадку про цей готель знаходимо у спогадах ще одного чернігівського старожила — Юрія Григоровича. Незадовго до революції його бабуся Марія Андріївна (рідна сестра поета Миколи Вербицького) розповідала малому онукові: "Бачиш, який будинок вимурував Бадаєв. А раніше в нього була лавка біля собору, де він торгував іконами, та ще тримав десь постоялий двір. Коли ж у соборі відкрили мощі Святителя Феодосія, з усіх усюди стікалися сюди богомольці, зріс попит і на ікони Святителя. На них він разторгувався і збудував цей готель. Хоч ще кажуть, що на постояльному дворі він позбавив життя якогось багатенького купця і привласнив його гроші".

Цікава пізніша історія цього будинку. Після революції в ньому влаштували Палац праці. У 1925 році тут встановили перший в місті радіоприймач з гучномовцем. А в 30-і в колишньому готелі розмістилося обласне управління НКВС, у підвалих якого

Катерининська церква. Фото поч. ХХ ст.

було закатовано багато "ворогів народу". Після війни зруйнований будинок значно перебудували і в нього з'явився новий господар — обласне управління міліції. Нині в ньому навчаються студенти-історики педуніверситету.

Гортаючи "Список домовладельців города Чернигова" за 1908 рік, дізнаємося, що на той час по Єлецькій мали власні будинки дворяни Микола й Ольга Величковські, Микола Огієвський-Охочинський та Іван Касперович, а також священик Іван Фіалковський з матушкою Варварою. Десь тут із 1914 року діяв ресторан готелю "Олександрівський", працюючи до 2-ї години ночі.

Тоді ж, на початку століття, Гліб Лазаревський бачив Єлецьку широченною, порослою, як і Соборний майдан, травою вулицею, що лініво простягнулася "аж до могутніх білих мурів Єлецького монастиря".

Завершує перспективу вулиці саме дзвіниця цього монастиря — одна з найдавніших на Лівобережній Україні, збудована 1675 року як оборонна вежа. Брама дзвіниці, до якої веде Єлецька, колись була головним входом до обителі. Тому зазвичай її називали Святою. З обох її боків було зображене колишніх ігуменів монастиря — Феодосія Углицького та Дмитра Туптала — майбутнього митрополита Ростовського.

За більш ніж 330 років дзвіниця двічі постраждала: у 1815 році буря знесла покрівлю бані, після чого її дерев'яні конструкції замінили металевими; під час Великої Вітчизняної війни баню зачепив радянський літак, зрізавши частину її. Востаннє дзвіницю реставрували три десятиліття тому.

Сучасний дослідник церковної архітектури Володимир Віроцький зазначає, що ця споруда "має силует зовсім не схожий на більшість дзвіниць Наддніпрянщини, її вигляд справляє незабутнє враження. Широко відома, так само побудована на оборонній вежі, дзвіниця при кафедральному соборі у Вільнюсі, але дзвіниця Єлецького монастиря відрізняється м'якими мальовничими обрисами, що гармонійно узгоджені з ліричним ландшафтом північної України".

Знайди час, шановний читачу, і пройди цією старою вулицею від Катерининської церкви до Єлецької дзвіниці, доторкнися уявою і пам'ятю до цього заповідного куточка Чернігова.

НА "КАВКАЗІ": БИДЛОГОННА, СТАРОСТРИЖЕНСЬКА, ПІДВАЛЬНА...

Мова піде про вулиці Подолу — тієї історичної частини міста, що лежить біля підніжжя Валу — колишнього Дитинця. Ще в Х столітті, як свідчать археологічні дослідження, вона разом із пристанню на Стрижні, який тоді впадав у Десну південніше, ніж тепер, в районі Святого гаю, була обнесена валом, ровом і заселена корабелами, рибалками та торговим людом, оскільки найінтенсивніша торгівля здійснювалася тоді саме річковими arterіями, що тягнулися до середньовічного Чернігова по Десні та Білоусу.

Через кілька століть, після входження у 1654 році Лівобережня до Росії, Поділ отримав назву Московської (пізніше Солдатської) слобідки, адже тут розміщувався гарнізон московських стрільців, що обороняв фортецю. Будівлі його виразно видно на "Абрисі Чернігівському" 1706 року. А в середині XIX століття ця частина міста стала називатися Кавказом: як стверджують перекази, тут поселили полонених горців з Кавказу, які тривалий час під знаменами Шаміля воювали з російським військом.

З огляду на це, згадуючи Чернігів столітньої давності, Вячеслав Пухтинський іронізував:

"Якому насмішнику прийшло в голову назвати низинну частину міста, що лежить між Валом і шосе по дорозі на Київ, Кавка-

зом? Можливо, що ініціатива в цьому належала якомусь жартівнику, який згадав, стоячи на Валу, початок пушкінського вірша:

*Кавказ подо мною,
Один в Вышине...*

Скоріше варто було б назвати цю частину Чернігова "Венецією", оскільки під час повені вулиці цього "Кавказу" ставали каналами, і їхні мешканці користувалися човнами як засобами пересування і спілкування один з одним".

Сучасні вулиці Старостриженська та Нова (до 1919 року Бидлогонна) були прокладені у середині XIX століття. Перша простиглася уздовж старого русла Стрижня, отримавши відповідну назву. Історія ж назви другої пов'язана з переказом про "даровану" тут царською грамотою міщанам землю як вигону для випасу худоби, або, як тоді казали, бидла. Відтак і називалася Вигонною чи Бидлогонною. Тоді ж з'явилася і Підвальна, що тягнулася під самісіньким Валом.

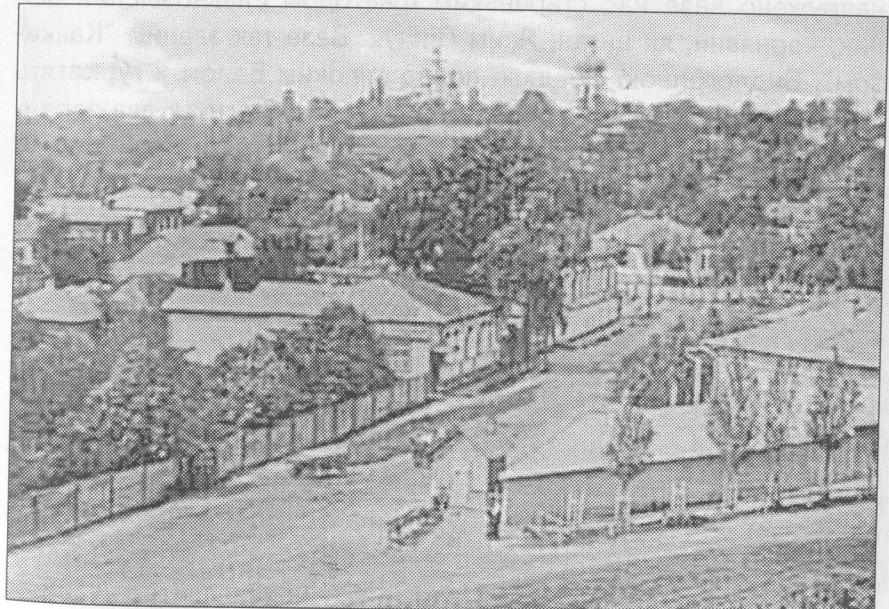
Починаючи із 1835 року, коли на Десні з'явився перший пароплав, Поділ стає своєрідними воротами міста. Тут облаштовується велика пристань, налагоджується регулярний пароплавний зв'язок з Києвом та Макошином (з часом — залізничною станцією Лібаво-Роменської залізниці), Новгородом-Сіверським, Трубчевським, Брянськом, у якому ще з часів Петра I знаходилися кораблебудівні верфи.

У 1859 році завершується будівництво першого мосту через Десну, а ще через два роки відкривається шосейне сполучення між Києвом і Черніговом. І, нарешті, у 1891 році до лівого берега Десни підводиться залізнична колія зі станції Крути — до Чернігова ходять пасажирські поїзди. І всі оті диліжанси з Києва, "лінійки" з вокзалу, селянські вози із Задесення котилися Подолом...

Найбільш людною була, звісно, пристань. Тут зустрічали і проводжали пароплави, рідних і друзів. Пароплави, що тут швар-

тувалися, належали як акціонерним товариствам, так і приватним особам. Скажімо, "Вороною" і "Пронею" володіли купці Заворотний і Мураєв. Пасажирські судна часом завантажувалися товаром. Курйозний випадок повідала у червні 1907 року газета "Черніговське слово". До Чернігова з Києва прибув пароплав "Козак", на якому поліція виявила понад 30 пудів пороху, який привіз купець С.Давиденко як бакалійний товар. "Небезпечний вантаж міг вибухнути в дорозі будь-якої хвилини, вщент рознести пароплав, на якому перебувало 150 пасажирів", — констатувала газета.

Найтитулованішим пасажиром, якого зустрічали тут чернігівці, був імператор Микола II. Він прибув з Києва на пароплаві "Головачов" 5 вересня 1911 року з великою свитою на чолі з міністром двору графом Фредеріксом. Вячеслав Пухтинський у своїх спогадах "Минулих днів билиці і анекдоти" написав про це так:

Вигляд з Валу на «Кавказ». Фото поч. ХХ ст.

"В Чернігові, на пароплавній пристані, хліб-сіль підніс Миколі міський голова А.В.Верзилов. Здійснюючи цю церемонію, чернігівський мер зняв трикутного капелюха з голови, затиснувши його зліва під рукою. Цар поставив йому кілька запитань, і Верзилов, відповідаючи на них, віддавав честь, прикладаючи руку до оголеної голови. Один із світських генералів відреагував на це такою реплікою: "До порожньої голови честі не прикладають".

Невідомо, якими були перші враження імператора про Чернігів, коли він їхав "Кавказом" від пристані до Спаського собору, щоб вклонитися мощам Святителя Феодосія. Проте Гліб Лазаревський, який уперше відвідав місто приблизно в ті ж роки, враження залишив колоритне:

"Пароплав, спінюючи востаннє воду, зупинився біля дерев'яного будинку пристані. І вже прибережними глибокими пісками напружене везе нас стареньким фаетоном славнозвісний візник, чорнявий, як циган, Яким Пінчук. Везе так званим "Кавказом", Бидлогонною вулицею понад високим Валом. І гуркотять колеса узвозом. Ніяк не вистачить грошей обтягнути два передні гумою! Дерев'яна брудно-біла полуපленна тріумфальна арка. Праворуч — рештки колишнього укріплення, а тепер улюблений чернігівцями сквер — місце для прогулок. І тут же на Валу, — німі свідки минулого — шведські гармати, подаровані місту Петром I..."

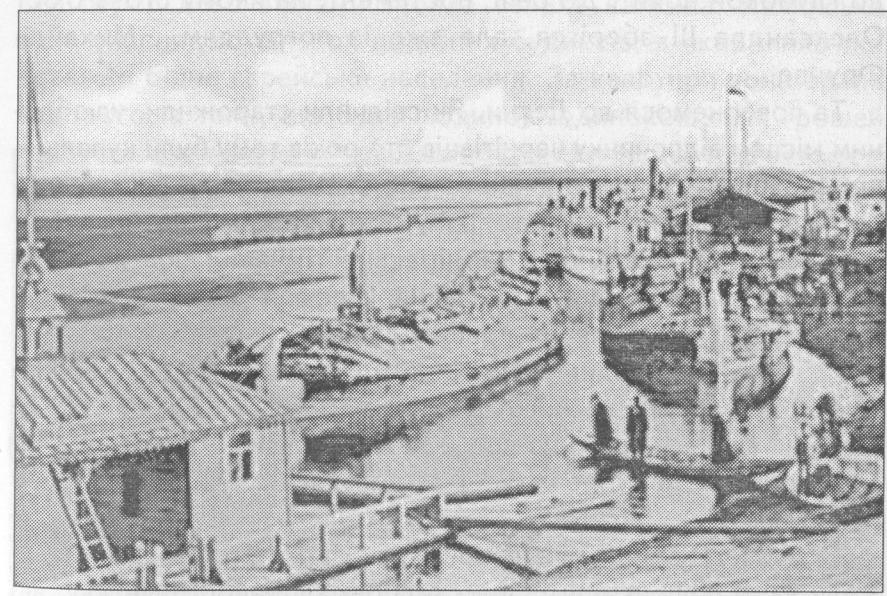
Ці гармати й тепер, як і Катерининська церква ліворуч, найперше впадають в очі кожному, хто в'їздить до міста з боку Києва.

Певно, найдавніший опис їх залишив Микола Маркевич: "Від фортеці залишилися тільки чотири гармати... Я бачив у 1844 році одну з них, можливо, п'яту, попід брамою на подвір'ї якоїсь хатини на вулиці, що вела з гори на Десну, я хотів її придбати, але не застав господаря вдома". А через два роки Тарас Шевченко занотував: "У цитаделі давньої фортеці лежать три

великі фортечні гармати, доволі грубої роботи, без прикрас і написів, до якого вони часу відносяться — невідомо, такі гармати є і в Городні".

Старі чавунні стволи, які лежать на землі, зображені й на романтичному полотні чернігівського художника Івана Рашевського, що зберігається в художньому музеї.

В середині лютого 1896 року чотири гармати було встановлено на лафети, привезені з артилерійських складів Київського військового округу, про що повідомляла газета "Чернігівські губернські ведомості". Поруч встановили обеліск, на якому було зазначено час їх встановлення, який до наших днів не зберігся. Це й були ті гармати, які пов'язують з іменем Петра I. Згодом тут, на Костянтинівському бульварі, облаштованому дещо раніше, знайшлося місце ще для восьми гармат. Відтак їх стало 12.

Пристань на Десні. Фото поч. ХХ ст.

Та все ж, певно, найцікавішою є "тринадцята" гармата, біля якої вже багато десятиліть юні чернігівки-жартівниці признають перші побачення своїм кавалерам. Хтозна, скільки сільських хлопців, молоденьких солдатиків і курсантів перелічували цих "німіх свідків давнини", шукаючи оту таємничу "тринадцяту"...

Закінчувався узвіз, що вів з Подолу, вливаючись у вулицю Шосейну, пам'ятниками двом імператорам: праворуч, на початку Костянтинівського бульвару, височіло погруддя Олександра II, а навпроти, у Катерининському сквері, — Олександра III. Їх було урочисто відкрито 30 серпня 1897 року в присутності командувача Київським військовим округом генерал-ад'ютанта Михайла Драгомирова, чернігівського губернатора Євгена Андрієвського та курського губернатора Олексія Малютіна. Як повідомляла газета, "город ликовал до глубокої ночі". До речі, постамент, на якому стояв бюст Олександра III зберігся, але вже із погруддям... Михайла Фрунзе.

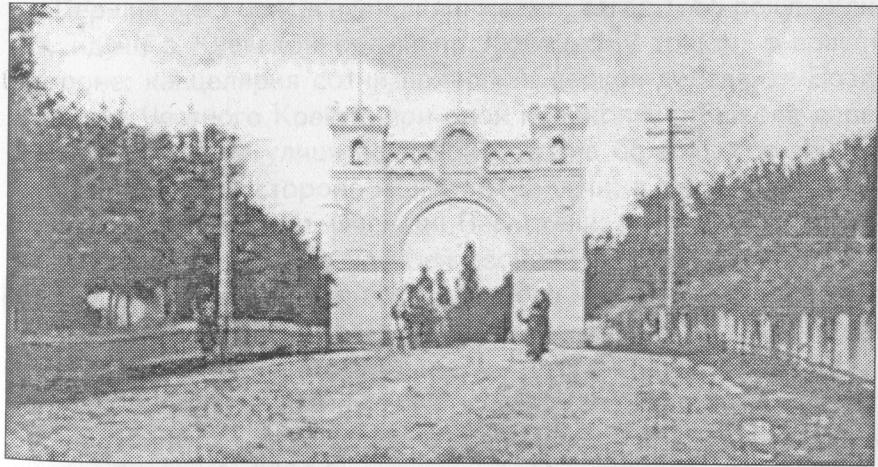
Та повернемось до Десни. Як свідчили старожили, улюбленим місцем відпочинку чернігівців сто років тому були купальні, що знаходилися трохи вище пристані. Влаштували їх, очевидно, ще в середині XIX століття, оскільки саме на його 60-і роки припадає навчання в Чернігівській гімназії Гліба Успенського. Згадуючи Чернігів тих часів, відомий російський письменник у "Фейлетоне из привинциальной жизни" розповідає про курйоз з молодим чиновником. "Невиразимо однообразные будни" приводять його до жіночої купальні. "Едва умостившись на виступающем из-под купальни бревне, он поглядывая в щелочку, а сторож тянет его за руку и говорит: "Дамов беспокоите..."

Вячеслав Пухтинський, зокрема, свідчить, що "купальні належали двом підприємцям, Олександрову та Файбі Шепелеву, які відчайдушно конкурували між собою". Діяли при купальнях та-

кож човнові станції. А неподалік, на березі, в літню пору відкривалися харчевні. Найбільшим успіхом користувалася одна з них, що мала назву "Капернаум", в якій чудово готували так звану "рибу-щук", фаршировану по-єврейськи.

"Влітку по обіді ми всією родиною ходили на Десну купатися в купальні Олександрова. Поверталися додому свіжі й бадьорі", — писала у спогадах про Михайла Коцюбинського його дочка Ірина. А її старша сестра Оксана й народилася тут, на "Кавказі", на вулиці Старостриженській, де Коцюбинські певний час наймали квартиру перш ніж придбати власне помешкання на Сіверянській.

А ось які спогади про ті роки залишила вчителька Персида Березняк: "Навчаючись у гімназії, ми з сестрою Лідою шість років жили у О.Д.Калинської на "Кавказі", в завулочку Бидлогонної вулиці. Будинок Калинської наполовину вріс у землю, перед його вікнами стояла велика калюжа. Калинська була власницею кількох подібних будинків, в яких жило переважно бідне єврейське населення. За квартири вона брала недорого, а тому, що була людиною одинокою, цих грошей

Тріумфальна арка. Фото поч. ХХ ст.

їй вистачало на життя, на благодійні потреби і на підтримку революційної справи... Взагалі квартиру Калинської за час моого перебування там відвідувало чимало цікавих людей: Володимир Самійленко, Б.Д.Грінченко, його дружина — письменниця М.Загірня та їхня донька-гімназистка, тоді вже вже чинаюча поетеса Настя Грінченко. Заходили сільські вчителі та фельдшери. Всі вони розмовляли переважно українською мовою... За період моого життя у Калинської до неї два-три рази заходила Віра Устимівна, один раз — разом з Михайлом Коцюбинським..."

Сьогодні вже ніхто не називає цей куточок міста "Кавказом", та й про "Венецію" доводиться говорити вряди-годи — не часто тепер на Десні бувають такі повені, щоб тутешні жителі згадували про човни. Хоча дехто й тримає їх...

ЛЮБЕЦЬКИЙ ШЛЯХ, ЩО СТАВ ПРОСПЕКТОМ

Мова піде про проспект Миру — одну з найдавніших магістралей Чернігова, поважному віку якого можуть позадріти відомі всьому світові проспекти та вулиці Москви, Петербурга, американських міст.

Ця міська артерія виникла понад тисячу років тому як шлях на Любеч, що розпочинався від Києво-Любецької брами Дитинця — тодішнього князівського міста-фортеці. Ще з тих далеких часів уздовж Любецького шляху, що перетинав Окольний град та Передгороддя, селилися люди, діяли ремісничі майстерні, будувалися церкви. Саме цим шляхом 1024 року вирушав під Листвен зі своїм військом перший відомий з літопису чернігівський князь Мстислав, де переміг у битві свого брата — київського князя Ярослава, названого згодом Мудрим.

Перший же з описів вулиці, які маємо, сягає 1765 року: "Улица, идучи з Киевской брамы по Любецкому тракту, в правой стороне: канцелярия сотни полковой, церков деревяная Воздвижение Честного Креста; при оной колокольня и школа деревянне; по той же улицы по левой стороне болница; по той же улицы по правой стороне монастыр Дивичи; в оном церков каменная святая Великомученици Параскеви; да в том же монастыри трапеза, звонница, на коей звоницы храм Святаго Прокопия, и келии деревянни; поблизу оного монастыря огорода; по левой стороне будки крамные, в которых бывает во время ярмолков разных товаров продажа".

Упродовж двох останніх століть вулиця називалася по-різному: Любецька, Київська, Красна, Шосейна, після 1919 року — Шевченка, Леніна, із 2001-го — проспект Миру.

Шосейною вона стала із 60-х років XIX століття, коли через Чернігів пролягла шосейна дорога з Києва на Гомель. Власне, Шосейною називався нинішній відтинок проспекту від Валу до Красної площі.

Найвідомішою спорудою вулиці упродовж десятиліть був готель "Царград". Нині вже важко встановити, хто дав цьому за кладу таку гучну назву, певно, не позбавлену історичної традиції. У добу Середньовіччя руські купці найчастіше їздили тортувати до Царграда — візантійської столиці. Одне слово, "Царград" — місце зупинки купців. Можливо, така асоціація спала на думку підприємливим селянам-кріпакам Сидору Сорокіну та Олексію Сидорову з далекої Ярославської губернії, відпущенім своїм поміщиком на вільні хліби. Прибилися вони до Чернігова і стали торгувати квасом на Шосейній. А згодом відкрили тут в одноповерховому будинку трактир з готельними номерами.

Поселялися тут здебільшого купці, які приїздили торгувати на чернігівські ярмарки. Втім, знаходили в трактирі прихисток і офіцери, і відряджені цивільні службовці, і прості мандрівники. Траплялися серед цього заїжджого люду і постаті, імена котрих, якщо не за їхнього життя, то вже потім, стали видатними...

Як, наприклад, Олександр Пушкін. Зупинявся він у "Царграді" двічі — у травні 1820-го, коли їхав до Катеринослава, і у серпні 1824 року, коли верстрав шлях з Одеси на Псковщину — у батьків маєток Михайлівське. Про цю зупинку, а сталася вона 4 серпня, залишив спогади поет Андрій Подолинський, на той час випускник Благородного пансіону при Петербурзькому університеті, котрий їхав до своїх батьків у Київ. Із Пушкіним він був знайомий, та все ж зустріч у чернігівському готелі була дещо несподіваною:

"Вранці, увійшовши до зали, я побачив у сусідній буфетній кімнаті молодого чоловіка, який ішов біля прилавка і якого замісцем проходження та одягом сприйняв за лакея". Пушкін розповів тоді Подолинському про своє скрутне становище (іхав він

тоді на заслання), про маршрут поїздки, попрохав передати в Києві записку для генерала М. Раєвського.

Перебування генія російської поезії у місті на Десні увічнив у 1937 році (тоді якраз відзначалося 100-річчя з часу його загибелі) у своїх "Чернігівських сонетах" Максим Рильський:

Тут був готель "Царград"

Спинись, людино

Він Пушкіна. Вигнання і співця

Дж. Ригакина, З.
Приймав колис

Низенька зала із

Найвищий призімала Верховини

1899 році коди відзначаються 10

До речі, у 1899 році, коли відзначалося 100-річчя від дня народження поета, чернігівець Василь Ляскоронський через газету "Черниговские губернские ведомости" запропонував "батькам міста" у пам'ять про перебування його в Чернігові встановити на будинку Христодуло, поблизу "Царграду", меморіальну дошку, а саму вулицю Шосейну, найкращу на той час у місті, але із беззмістовою назвою, перейменувати на Пушкінський проспект. Однак пропозицію шанувальника творчості поета не було підтримано. Даремною була згодом і пропозиція представ-

Бул. Шосейна. Фото поч. ХХ ст.

ників української інтелігенції міста з нагоди 100-річчя Тараса Шевченка дати Шосейній його ім'я.

Тарас Шевченко приїхав до Чернігова наприкінці лютого 1846 року разом з поетом Олександром Афанасьевим-Чужбинським. Поселилися у "Царграді", проживши там великий піст. Виконуючи завдання Археографічної комісії, Шевченко знайомився з історичними та архітектурними пам'ятками міста, зробив ряд замальовок чернігівських старожитностей. А вечорами обидва робили візити, присвячували місцевим дамам дотепні віршовані рядки. Чимало їх, певно, написано було і у стінах готелю. Шевченко також намалював тут портрет Афанасьєва-Чужбинського та записав до його альбому свій вірш "Не женися на багатій". Вони також уподобали чаювати в готелі, щоразу замовляючи самовар, що обійшлося Тарасу у кругленьку суму... Те чаювання у "Царграді" і спонукало його зробити на засланні запис у "Щоденнику" про перебування в Чернігові.

А ще задовго до Шевченка, у грудні 1828 року, робив зупинку у "Царграді" юний Микола Гоголь. Випускник Ніжинської гімназії вищих наук, він тоді вперше вирушав до Петербурга — у пошуках долі, у пошуках своєї майбутньої слави. Про перебування у Чернігові він потім напише у листі до матері.

Зупинялися в "Царграді" також російські письменники Лев Толстой і Максим Гор'кий, які відвідували Чернігів відповідно у 1884 і 1891 роках. Останній у листі до Антона Чехова, згадуючи своє перебування у нашему місті, писав: "недавно чути-чуть не переехал на жительство в Чернигов".

На той час готель вже мав два поверхи — з номерами нагорі і харчувнею внизу. Тодішнім власником його був Візенталь. А на початку ХХ століття "Царград" придбав купець Лагутін, обладнавши в ньому магазин.

Історичний чернігівський "Царград", який би годилося назвати готелем для класиків, простояв до початку Великої Вітчизняної війни і був зруйнований в перші дні бомбардування міста німецькою авіацією. Про його руїни згадує у книзі "Люди, годы,

жизнь" російський письменник Ілля Еренбург: "В Чернігове було тихо... Разрушенный дом, осталась только мемориальная доска: здесь помещалась гостиница, где останавливался Пушкин, жил Шевченко. Я долго думал о красоте церквей, о мире. Вдруг начали бомбить. Убили девочку..." Нині на місці готелю встановлений пам'ятний знак.

А майже навпроти, через проїжджу частину правого боку проспекту, ще один: "На цьому місці стояв будинок, в якому з 1867 по 1893 роки жив відомий поет-байкар Л.І.Глібов. Будинок зруйнований фашистськими загарбниками".

Одноповерховий дерев'яний будинок стояв на високому цегляному цоколі, дивлячись на вулицю трьома вікнами. А саме подвір'я садиби поета тягнулося через всю сучасну Алею Героїв до вулиці Святославської. Тут Леонід Глібов, скромний завідувач губернської земської друкарні, написав свої кращі твори, тут збиралися його приятелі та шанувальники поетового таланту. Це був той Глібов, згадував Гліб Лазаревський, "який на

Один з чернігівських готелей. Фото поч. ХХ ст.

початку напівжартуючи гадав своїми байками "Діда Кенаря" розважити тільки малечу і який став славетним байкарем — поетом України, той самий Глібов, який був колишнім засланцем, політично неблагонадійною людиною, але за труною якого йшло все місто".

Після смерті поета в цьому будинку мешкав його син. Олександр Леонідович дожив до батькового 100-ліття, яке широко відзначалося в Чернігові у березні 1927 року. В ті часи за участю академіка Сергія Єфремова в оселі Глібових було відкрито куточек-музей.

У 1896 році, як свідчить тогочасний путівник по Чернігову, на Шосейній були такі заклади: окрім готелю "Царград" з рестораном, готелі "Київські номери" і "Петербургські номери", найбільший і найкращий в місті кондитерський магазин Лагутіна та булочна Ціммерера, магазин штучних мінеральних вод Кранца, мануфактурних товарів Боброва, бакалійних Яковлевів, музичних інструментів Козуба, книгарня Єльяшева. Тут були кабінети дантистів Зоріна і Тробера. Та, мабуть, найбагатшим був магазин "золотих і срібних речей" Шлеп'якова. Торгівля в ньому йшла успішно, хоч траплялися прикроці. Газета "Черниговские губернские ведомости" на початку того ж 1896 року повідомляла в кримінальній хроніці: "Чернігівський купець Шльома Шлеп'яков одержав із Варшави через контору "Российское общество транспортирования кладей" ящик із золотими і срібними виробами, що були застраховані на 1200 рублів. Ящик надійшов пошкодженим, відтак його відкрили у присутності чиновника з поліції. Виявилося, що в ящику замість 32 золотих і срібних годинників на суму 526 рублів лежало каміння і цегла".

У березні 1898 року на розі Шосейної і Бульварної (тепер Преображенська) відкрився ще один готель — "Олександровський", власником якого був Оверкій Шевченко. Як інформували "Черниговские губернские ведомости", "в готелі є електричне освітлення, всі 18 номерів обладнані електродзвінками, діє кухня під керівництвом кухаря першого класу, який до цього пра-

рював у київських готелях. Добова ціна номерів становить від 1,25 до 2,5 рубля".

А в 1912 році на розі Шосейної і Єлецької виросла сучасна триповерхова будівля комфортабельного готелю Бадаєва, про який ми вже розповідали в нарисі про вулицю Єлецьку. Відкривалися тут й інші готелі, як, наприклад, "Берлін" Биховського — "з телефонами і ванною кімнатою".

Втім, Шосейна століття тому стала не тільки вулицею готелів, а й кінотеатрів. Гліб Лазаревський у спогадах про М. Коцюбинського писав: "Головною розвагою тоді в Чернігові було кіно, що допіру з'явилося. Михайло Михайлович дуже любив кіно, передбачав йому близьку майбутність. Майже на кожній прем'єрі картин я бачив і Михайла Михайловича здебільшого з дружиною. Ми уклонялися один одному і з захопленням дивилися на екран, де під звуки розбитого піаніно примітивно смішив людність Макс Ліндер, хвилювали Франческа Бертіні, Віра Холодна, Володимир Максимов".

У 1907 році саме на Шосейній, у дворі біля Воздвиженської церкви, в дерев'яному будинку відкрився перший у місті стаціонарний кінотеатр "Сінематограф-Ілюзіон". Його власник, окрім успіхом і прибутками, через кілька років звів поруч нове двоповерхове приміщення кінотеатру. Він отримав назву "Наука і життя", хоч кільком поколінням чернігівців більше був відомий як кінотеатр Раковського і діяв аж до початку Великої Вітчизняної війни. Будинок цей зберігся, тепер у ньому відділення Ощадбанку.

Майже водночас з "Ілюзіоном" на протилежному боці Шосейної відкрився кінозал "Люкс". У 1910 році на розі Шосейної і Боявленської з'явився сінематограф "Міраж". Збереглися загадки і про кінозал "Штример".

Ще наприкінці 1857 року, як повідомляли "Черниговские губернские ведомости", навпроти "Цареградського готелю", в будинку Г. Мухи, кравець Вікентій Родін відкрив майстерню по пошиттю чоловічого одягу. Через півстоліття на Шосейній, у

будинку Когана, діяв київський "Магазин готового плаття" С.Пруса, в якому приймалися замовлення на пошиття військового одягу та уніформ усіх міністерств, а поруч з кондитерською Лагутіна розташувалася "Зразкова Варшавська корсетна майстерня".

Нині на колишній Шосейній, окрім кінотеатру Раковського і готелю Бадаєва, збереглася ще одна будівля — триповерховий будинок Миколаївського єпархіального братства. В його популярну для того часу архітектуру неоруського стилю досить вдало вписалася зведена 1870 року каплиця на честь Олександра Невського. Завершення будівництва приміщення братства приурочили до знаменної дати — приїзду до Чернігова останнього російського імператора Миколи II у вересні 1911 року.

У роки громадянської війни в будинку діяли губернський політвідділ та військово-політичні курси для червоних командирів, а після — будинок освіти. Точніше, це був міський клуб, де проходили найрізноманітніші заходи — від мітингів і лекцій до концертів. Тут спілкувалися з чернігівцями і червоноармійцями відомі радянські і партійні діячі Клім Ворошилов, Дмитро Мануїльський, Микола Скрипник, Юрій Коцюбинський, Григорій Петровський. Перед війною в будинку діяв обласний музично-драматичний театр.

Як і більшість споруд міста, в роки війни будинок був зруйнований. У 1944 році його відбудували, причому над колишньою каплицею звели третій поверх. З того часу в ньому розташувалася обласна філармонія. У її залі виступали відомі співаки, музиканти, диригенти, колективи з багатьох країн. Зокрема, чернігівці пам'ятають про зустрічі тут із Софією Ротару, Йосипом Кобзоном, Валентиною Толкуновою, Валерієм Леонтьєвим, Аллою Кудлай.

Сучасний відтинок проспекту Миру від Валу до Красної площа включає в себе колишні Шосейну і Святославську вулиці, між якими у 1946 році розпочато створення Алії Героїв. За ескізами головного архітектора міста Петра Букловського тут

було встановлено бетонні скульптури "Колгоспниці" та "Сталінградці", а у вересні 1951 року, з нагоди 8-ї річниці визволення міста, урочисто відкрито пам'ятник Сталіну.

Не можна погодитися з усталеною думкою про те, що ця статуя була створена невідомим скульптором і не мала ніякісінької мистецької вартості. Якраз навпаки. Її автор — відомий український скульптор, народний художник СРСР, дійсний член Академії мистецтв СРСР, професор Київського художнього інституту Михайло Лисенко. Досить згадати його головні роботи — пам'ятник Миколі Щорсу у Києві та пам'ятник-погруддя Тараса Шевченка у Парижі. Як стверджують фахівці, і чернігівський "Сталін" Лисенка був одним з кращих пам'ятників вождю в усьому Союзі.

На сучасній Алії Героїв бачимо погруддя видатних земляків — Юрія Коцюбинського, Віталія Примакова, Миколи Подвойського, Володимира Антонова-Овсієнка, Миколи Крапив'янського, Михайла Кирпоноса та Василя Сенька, пам'ятник жертвам Чорнобиля.

Та повернемося знову до міста на зламі минулого і позаминулого століття. Згадуючи його, Гліб Лазаревський писав: "Шосейна вулиця виходить на так званий старий базар з білими кам'яницями крамничних корпусів, з старовинного П'ятницькою церквою посередині базару і повертає ліворуч площею з дерев'яним літнім театром у сквері (ніяк не спроможується чернігівці збудувати собі справжній зимовий театр!), з білими двоповерховими будинками губернської земельної управи, поліційного управління, міської думи, чи, ще за старовинним виразом, магістрату, з високою вежею водопроводу.

Далі ця головна артерія міста, повертуючи праворуч, знижується до просторого майдану Нового базару. Тут кидається у вічі невелика біла з жовтим кам'яниця, ще з часів Миколи I, кінної пошти, тепер звідси вирушають диліжанси на Гомель.

Тут ціле містечко так званого по-давньому "богоугодного заведення", або губернської лікарні, а там, трохи вгору, зали-

шаючи збоку казарми пішого Острозького полку, вже починається шосе на Ріпки, Гомель".

Розповідь сучасника варто значно доповнити. Від Красної площи Шосейна (до кінця XIX століття цей її відтинок називався Торговою) продовжувалася між теперішнimi будівлями кінотеатру ім. Щорса і готелю "Десна" і прямо вела до нинішньої міської лікарні.

Приблизно на місці кінотеатру стояв "Гранд-отель". Як зазначає краєзнавець Володимир Руденок, він був одноповерховим, але досить комфортабельним, скованим у зелені дикого винограду. У ньому зазвичай зупинялися заможні люди, які не любили зайвого шуму. Доба проживання в цьому готелі коштувала від одного до десяти рулів, діяв ресторан.

На цьому відтинку Шосейної, на розі з Воскресенською (тепер це роз'єднані Центральним ринком і проспектом Миру вулиці Мурінсона і Чернишевського) знаходився ще один відомий заклад — трактир "Не минай". Назва його не нова — таку мав готель у Ніжині, в якому у 1846 році зупинився Тарас Шевченко, і який описав у спогадах його товариш Афанасьев-Чужбинський. А про чернігівський трактир старожил Вячеслав Пухтинський розповідав таке:

"Відвідувачами цієї харчевні були селяни, які приїздили на базар. Їх, безсумнівно, приваблювала вивіска, що мимоволі викликала аппетит: "Не минай!" По обидва боки від дверей висіли дуже яскраво намальовані картини, що закликали відвідувачів до очікуваної насолоди наїдками і напоями: ліворуч велика тарілка з нарізаними шматками оселедця і смачним гарніром, а праворуч — червонощокий молодик, який тримає в одній руці на виделці чималий шматок ковбаси, а другою підносить до рота стаканчик живильної вологи з метою здійснити "опрокидонт".

Незадовго до початку Першої світової війни на цій ділянці Шосейної, серед одноповерхових лавок, житлових будинків та садів, з'явилися сучасні двоповерхові муровані будівлі, які тепер є окрасою проспекту Миру.

У 1912 році закінчилося спорудження чотирикласної народної школи — тепер тут поліклінічне відділення міської лікарні. Цей чималий двоповерховий будинок має на кожному поверсі чільного фасаду аж по 17 вікон. Центральний вхід прикрашає чотириколонний портик, на який спирається балкон, а вгорі, під фронтоном, милує око карніз із гірляндами соняшниківих розеток. Весь фасад грає білою площиною стіни і червоними деталями, так, як це бачимо на знаменитих кролевецьких рушниках, наповнюючи образ будівлі особливою народністю.

Такий добрий слід залишив по собі чернігівський інженер, активний діяч місцевої "Просвіти" Іван Якубович. За його проектом також споруджено школу в селі Лемеші Козелецького повіту. Обидві будівлі, на думку відомого дослідника українського зодчества Віктора Чепелика, стали новим словом в тогочасному вітчизняному архітектурному модерні, поєднавши в собі риси українського бароко, в яких відбилися естетичні смаки нашого народу.

Будинок пожежного товариства. Сучасне фото

На фронтоні цього будинку можна прочитати: "Інститут фізичних методів лікування імені Воровського". Цей медичний заклад відкрився тут у 1923 році. Його організував і тривалий час очолював лікар Р.Караєв. Сюди приїздили лікуватися хворі за направленням Наркомату охорони здоров'я СРСР, особливо уподобали здравницю шахтарі Донбасу. Тут було встановлено сучасне обладнання, уперше в Союзі запроваджено лікування глиною. Діяв інститут, набувши у 1930 році статусу всеукраїнського курорту, до початку війни.

Через рік поруч виріс будинок, який і нині привертає увагу кожного, хто уперше потрапляє до Чернігова. Насамперед стрімкою і високою, понад 20 метрів, вежею, в якій виразно відблилися нехарактерні для архітектури міста елементи готики — стрілчасті вікна, зубці-бійниці тощо. Будинок зведені у 1913 році для Добровільного пожежного товариства, а вежа, що нагадує західноєвропейські лицарські замки, — не що інше, як пожежна каланча.

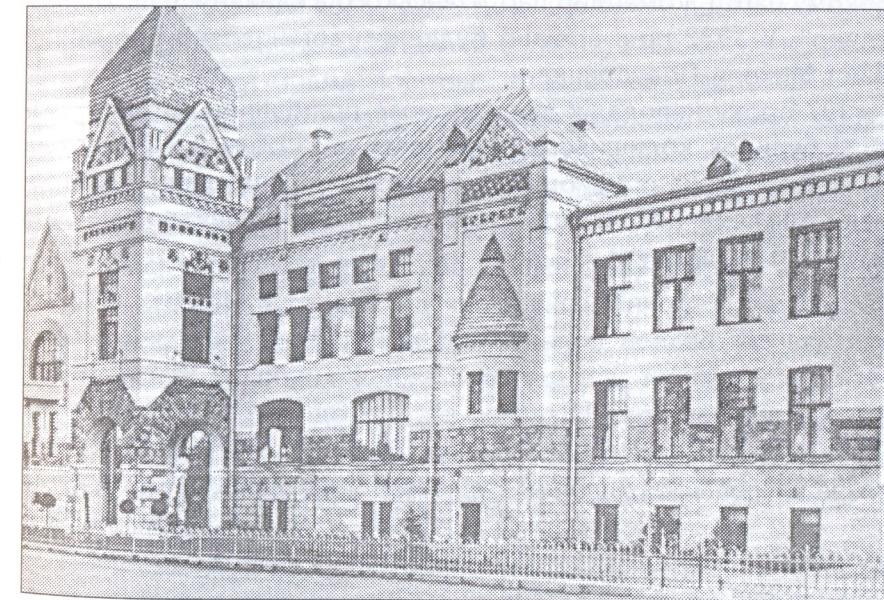
До цього десятка років товариство і його пожежна команда знаходилися біля Красного мосту в кількох дерев'яних приміщеннях без каланчі, які часто навесні заливалися повеневою водою. При спорудженні ж нового приміщення, яке спроектував губернський інженер Д.Афанасьев, враховувалася насамперед перспектива розвитку міста. Поруч — Олександрівська ярмаркова площа, неподалік — лікарня, ще далі, за кладовищем, планувалося будівництво залізничного вокзалу.

Будинок мав два корпуси. У першому, одноповерховому, були конюшня і два зали для пожежних обозів, у другому — двоповерховому — правління товариства, службові приміщення пожежної команди із кімнатою і спальню для чергових, кухнею і їдальню, квартирою брандмейстера. Завершувала корпус каланча із сторожкою і флюгером у вигляді прапорця.

В ті роки в пожежній команді, річне утримання якої обходилося міській казні майже у 15 тисяч рублів, налічувалося близько 30 пожежників на чолі з брандмейстером. В їхньому розпо-

рядженні було два десятки коней, вісім бочок і чотири ручні труби. Упродовж доби чергування несли три пожежники — на каланчі, на прохідній та в конюшні, сигнали про пожежу подавалися дзвоном з каланчі, прапорцями або ліхтарем, по телефону. Команда мала прибути на місце пожежі щонайменше за 15 хвилин. Скажімо, у 1915 році пожежники локалізували 21 пожежу, провели 24 навчання. У 1919 році пожежний обоз повинувся двома машинами марки "Берліє" та "Персанай", іншою необхідною технікою для пожежогасіння.

У 20-і роки над першим корпусом добудовували другий поверх, і в будинку розташувалася друкарня імені 9-го Січня. При міщенні дуже постраждало в роки війни, а після відбудови в ньому знову, аж до 1987 року, діяли поліграфічні підприємства — друкарня імені С.Кірова, видавництво "Десна". Нині будинок колишнього пожежного товариства належить обласному осередку Національної спілки художників України.

Дворянський і селянський поземельний банк. Фото поч. ХХ ст.

В тому ж 1913 році потойбіч вулиці, у глибині Володимирської, що вела від Олександрівської площі до П'ятницької, постав у всій красі будинок місцевого відділення дворянського і селянського поземельного банку, збудований тим же Д. Афанасєвим за типовим проектом О. Фон-Гогена.

Це мурвана двоповерхова будівля у стилі українського модерну. Над входом здіймається триярусна вежа з наметом. Своєрідності споруді надають поєднання багатобарвної майоліки і гранітних плит цокольного поверху, трикутний балкон другого поверху, використання народних художніх традицій.

У 1925 році у будинку облаштувався Чернігівський історичний музей. Але не надовго. Із 1932 року, коли була утворена Чернігівська область, тут «поселився» обласний комітет партії. Зокрема, встановлена на фасаді меморіальна дошка нагадує: "У цьому будинку, де знаходився обком КП(б)У, працював у 1939-1941 рр. Герой Радянського Союзу, секретар підпільного обкуму партії, командир партизанського з'єднання М.М. Попудренко". У 1982 році поруч з будинком встановлено бронзовий бюст Миколи Попудренка.

1974 року неподалік зведенено нове приміщення обкуму партії, і будинок колишнього банку передано обласній бібліотеці ім. В.Короленка – найбільшій книгозбирні Придесення. Відтоді наші земляки поспішають сюди, щоб не грошей позичати, в мудрості зачерпнути.

ПО ГОНЧІЙ – ДО КОВАЛІВКИ

Гонча – теперішня Горського – належить до тих найстаріших вулиць Чернігова, що, напевне, сформувалися ще в період Київської Русі уздовж шляхів, що вели з брам Дитинця – фортеці княжого міста. Таким шляхом, що став згодом вулицею Гончого, був Лоєвський, який починався із Прогорілої або Лоєвської брами. Тому аж до початку XIX століття вулиця називалася Лоєвською.

Назву Гончої історики і краєзнавці, починаючи від Миколи Маркевича, зазвичай пояснюють тим, "що по ній проганяли крізь стрій солдатів". Проте вірогідніше тлумачити її існуванням неподалік Прогорілої брами поштової станції, заснованої згідно з царським указом 1672 року (пізніша будівля цієї станції, зведена на початку XIX століття, збереглася до наших днів – тепер у ній банківська установа). Отож саме звідси гінці гнали коней на Петербург, Москву, Київ...

В описі міста 1766 року про Лоєвську вулицю читаємо: "В правую сторону з города идучи: церков Николая Чудотворца деревяная, а при оной школа деревяная ж; церков деревяная ж Богоявления Господня и при оной школа; на левой стороне болница для нищих, до той же Богоявленской церкви принадлежащая; да за городом по той же улицы влево церков Сретения Господня и при оной болница для нищих, а напротив через улицу школа..."

Перша згадувана тут церква – Миколаївська – стояла на розі сучасної Святомиколаївської, у 1862 році на її місці зве-

ли муріваний храм. Богоявленська знаходилася на розі теперішньої вулиці Шевченка, а Стрітенська — на перетині з нинішнім проспектом Перемоги. Всі три храми не збереглися.

Цікаве в описі те повідомлення, що Стрітенська церква вже була за межею міста. Через майже дев'ять десятиліть, згідно з описом Маркевича 1852 року, Гонча стала значно довшою і закінчувалася Ковалівкою, тобто районом сучасної вулиці Київської. Інший сучасник — Дмитро Грембецький — додає, що "слобода Ковалівка, що тепер є північним кварталом Чернігова", вже з початку XIX століття була заселена суціль одними кovalями. За Ковалівкою вулиця підходила до Стрижня, біля якого була міська околиця Задрипівка, де жили бідні ремісники. Як згадував В'ячеслав Пухтинський, "один з провулків цієї Задрипівки носив назу Свинячий, невідомо ким дану, але яка вповні гармоніювала з тамтешньою непролазною багнюкою".

Мандруючи Гончою середини XIX століття, не можна не скажати про її сади. Микола Маркевич згадує, зокрема, про сад "пана Грембецького з теплицею, гарно наповненою". Грембецькі здавна жили у північному кінці вулиці, "біля старої греблі на Стрижні". Один з них, знайомий Маркевича, Дмитро Грембецький (1800-1858) обіймав значну посаду товариша (тобто заступника) голови Чернігівської палати кримінального суду, а потім очолював дитячий притулок. Але залишив по собі пам'ять як збирач архівних документів і автор захоплюючої краєзнавчої студії "Заметки старожила, или Чернігов за 45 лет", якою послуговуємося і ми в цих розповідях про старі чернігівські вулиці.

Окрасою Гончої тих і пізніших часів була кам'яниця Костянтиновичів — характерна пам'ятка української цивільної архітектури другої половини XVIII століття. Вона не збереглася до наших днів, але незадовго до Великої Вітчизняної

війни її описав відомий український мистецтвознавець Степан Таранущенко.

На початку XIX століття на Гончі зведені двоповерховий муріваний будинок повітової земської управи (тепер Горького, 1). В різний час її очолювали такі неординарні постаті, як Іван Дурново — згодом голова Комітету міністрів Росії, Іван Дунін-Борковський, Олександр Тищинський, Василь Варзар, а гласними повітового земського зібрания були письменник Михайло Могилянський та художник Іван Рашевський.

Через століття споруджено Торговельну школу (Горького, 25). Кошти на її будівництва виділили як міська дума, так і благодійники, серед яких найщедрішими були Володимир Гутман, Федір Лизогуб (молодший брат повішеного революціонера-народника Дмитра Лизогуба) та Максим Маркельс — власник найбільшої в місті аптеки. Щороку школу закінчувало понад 30 юнаків.

З цих, викладених темно-червоною цеглою стін, розпочалася й історія Чернігівського педуніверситету. Сталося це влітку 1916 року, коли новостворений Чернігівський учительський інститут, не маючи власного приміщення, орендував тут одну кімнату під клас на цілих три роки. До фашистської окупації міста у 1941-у в цьому будинку діяла єврейська школа, а після визволення Чернігова знаходилося облстадуп-равління.

У 1886 році на розі Стрітенської (тепер це проспект Перемоги) єпископом Веніаміном було освячено триповерховий корпус жіночого єпархіального училища, в якому знаходилася і церква Різдва Богородиці. Відтоді і до Великої Вітчизняної війни це була найбільша споруда Чернігова.

Будинок дуже постраждав у 1941 році від німецьких бомбардувань і після війни його розібрали. Лише на початку 60-х на його місці звели приміщення філіалу Київського політехнічного

інституту, тепер в ньому — училище Держдепартаменту з виконання покарань.

Епархіальне ж училище відкрилося 1866 року з благословення архієпископа Філарета (Гумілевського), у ньому упродовж півстоліття здобували освіту не тільки представниці родин священиків, а й інших станів, отримуючи право на звання домашнього вчителя та вчителя церковнопарафіяльних шкіл.

У 70-80-і роки училище очолювала мати дружини Михайла Коцюбинського Юлія Степанівна Дейша — випускниця Смольного інституту шляхетних дівчат у Петербурзі, котра володіла кількома іноземними мовами, захоплювалася музикою і літературою.

Наприкінці 1917 року епархіальне училище припинило існування і до 1941 року в ньому знаходилися губернські, а потім і обласні установи. Зокрема, ліве крило першого поверху займали редакції обласних газет "Більшовик" (тепер "Деснянська правда") та "Молодий комунар" (нині "Гарт"). У 30-і роки в цих виданнях працювали письменники Олекса Десняк, Михайло Хазан, Пилип Рудь, Іван Цинковський, Абрам Кацнельсон, Олекса Ющенко. Тут в гостях у чернігівських журналістів і літераторів бували Олександр Довженко, Максим Рильський, Андрій Малишко, Натан Рибак та інші. А у 60-80-х роках у п'ятиповерхівці через вулицю (Горького, 41) жив український поет Дмитро Курівський, про що свідчить меморіальна дошка.

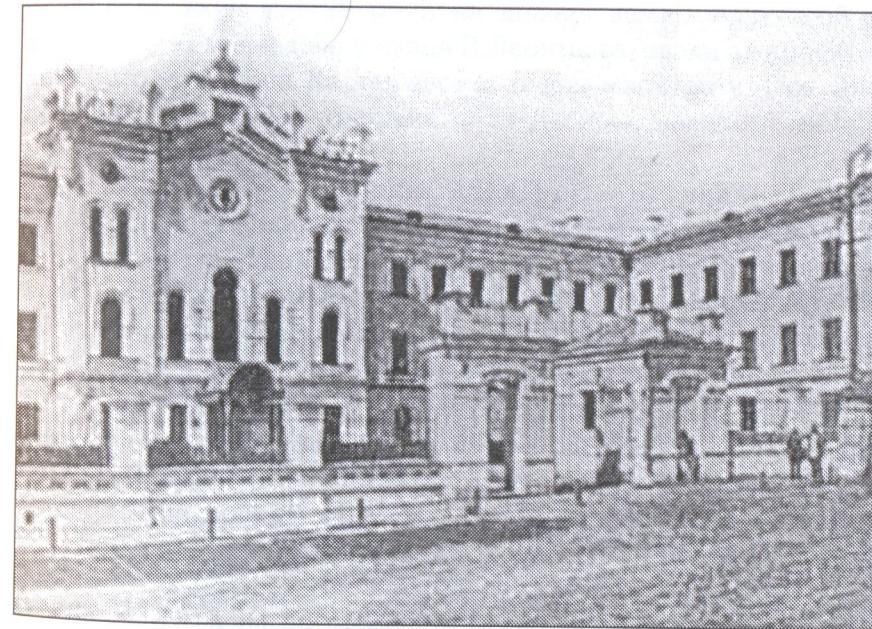
Знаходився на Гончій і найбільш прибутковий заклад Чернігова — казенний винний (тобто горілчаний) склад. Наприклад, у 1908 році він приніс 18 тисяч рублів чистого прибутку.

На цій престижній вулиці мали свої оселі дворяні — вже згадуваний Федір Лизогуб, Іван Якубович (будинок його зберігся) та Олексій Бакуринський, почесні громадяни міста Олексій Острицький, Трохим Кобиловський, Іван Орловсь-

кий. На цій вулиці, у будинку Нікрітіна, наймав помешкання засновник Чернігівського музичного училища Кіндрат Сорокін.

В кінці вулиці (тепер № 92) зберігся будинок, що належав купцю З. Гозенпуду. Він був власником млина на Стрижні та магазинів з продажу хутра. На початку ХХ століття виїхав до Америки, подарувавши будинок Чернігівському дворянському зібранню для влаштування дитячого притулку.

Саме на Гончій з'явилися перші лазні. Вони, згадував В'ячеслав Пухтинський, "належали підприємцю Соколовському, були темні, тісні, погано обладнані і грязні... "Монополія" Соколовського і його "дітище" не користувалися особливою популярністю, і вулицями Чернігова ходив зазивальник, який

Будинок жіночого епархіального училища.
Фото поч. ХХ ст.

розмахував вінком і кричав на все горло: "Соколовський, в баню! Соколовський, в баню!". Це загальнозрозумілою мовою означало: "Йдіть в лазню Соколовського". І лише із спорудженням у 1905 році міської лазні на Богуславській (тепер Гетьмана Полуботка) заклад Соколовського припинив існування.

Із 1922 по 1961 рік Гонча носила ім'я Леніна. Наприкінці 20-х на ній зведено будинок електростанції (нині "Обленерго"), що є однією з кращих пам'яток архітектури міста довоєнного періоду.

НАВКОЛО ВСЕВОЛОДСЬКОЇ І ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ

Теперішня вулиця, що носить ім'я генерал-полковника, Героя Радянського Союзу Михайла Кирпоноса, — це дві колишні Все-володська і Олександровська, що з'єднувалися в одну на перехресті з Магістратською, поруч з будинком теперішнього управління Національного банку в області.

Власне саме цей будинок є найстарішою спорудою цієї магістралі міста. Спершу він був одноповерховим будинком з ротондою, який у 1799 році, на ділянці землі, відчужений за відповідну компенсацію у купця В.Леонтьєва, звели за проектом архітектора Антона Карташевського для магістрату. Ось чому поряд — вулиця Магістратська, а за Десною, навпроти міста, є озеро Магістрацьке.

Магістратами упродовж десятиліть називали органи місцевого самоврядування, що в багатьох містах України вели свій початок від Магдебурського права, статус якого Чернігову було надано ще 1623 року грамотою польського короля Сигізмунда III. Поступово, внаслідок реформ, магістрати перетворилися в міські думи, проіснувавши до 1917 року. Разом з реорганізаціями міського самоуправління змінювався і зовнішній вигляд будинку — у 1886 році надбудували другий поверх, а у 30-і роки минулого століття розібрали ротонду і звели третій поверх. Нині в ньому важко пізнати магістрат, споруджений понад двісті років тому, хоч це все ж одна й та споруда.

Міська дума, як до цього і магістрат, вирішувала безліч питань життєдіяльності Чернігова: від утримання губернаторського будинку і поліцейських частин до збору податків. Скажімо, у

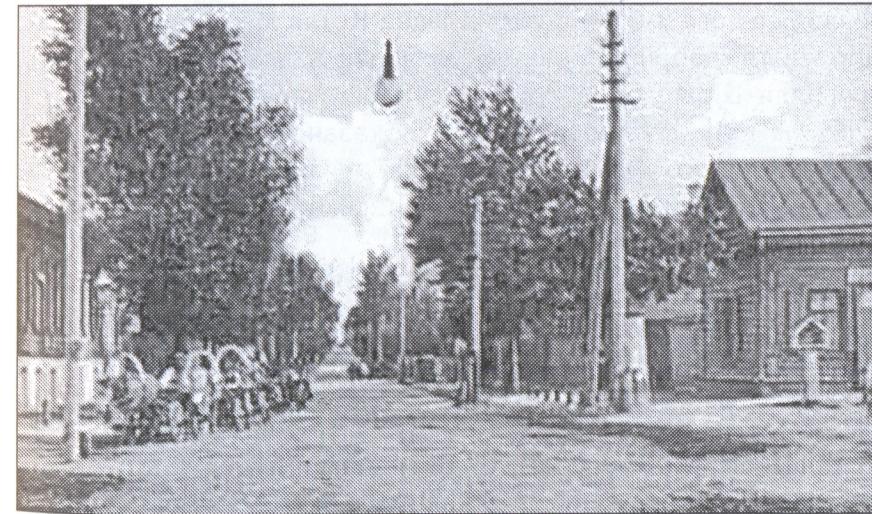
березні 1899 року з метою поповнення міської казни було введено податок на собак: віднині їхні власники мали сплачувати щороку 2 рублі за кімнатного пса, 1 руб. — за мисливського і 50 коп. — за дворняжку. Не обкладалися податком лише ті дворові собаки, що сиділи на ланцюгах.

Завдяки думцям у місті прокладено водогін, здійснено електрифікацію і брукування вулиць, впорядковувалися сквери і бульвари. А наприкінці 1905 року, коли в місті розпочалися єврейські погроми, дума більшістю голосів засудила бездіяльність в цій ситуації губернатора Олексія Хвостова, що було для того часу досить сміливим кроком. На зламі минулого і позаминулого століть членами думи обиралися відомі громадські і культурні діячі — Ілля Шраг, Аркадій Верзилов, Петро Добровольський, Василь Варзар та інші.

Приміщення думи було водночас значним громадсько-культурним центром дореволюційного міста. Починаючи з кінця XIX століття, тут проводилися виставки чернігівських художників. У 1908 році, повідомляла газета "Черніговське слово", тут розіграно в лотерею картину Івана Ращевського "Село спить", надану автором на користь місцевого відділення імператорського музичного товариства. Картина виграв землевпорядник з Остра, прізвища якого газета не назвала. А двома роками раніше, 27 грудня 1906-го, в залі думи відбулися установчі збори українського товариства "Просвіта", на яких виступили Ілля Шраг та Михайло Коцюбинський.

Ще до середини XIX століття неподалік міської думи височів курган дохристиянських часів — так звана могила "княжни Чорної". Одна з найживучіших чернігівських легенд стверджує, що в ній була похована донька князя Чорного, котра заподіяла собі смерть, викинувшись з високого терема, аби не стати дружиною нелюба з ворожого табору. Цей сюжет, до речі, став основою захоплюючої повісті Дмитра Міщенка "Сіверяни" та вистави облдрамтеатру, показаної на початку 90-х років ХХ століття.

У 1851 році курган знесли, а поруч з ініціативи дружини губернатора Дарії Гессе у 1853 році звели театр, що простояв не одне десятиліття. Навколо розбили сквер, що отримав назву Театральної площині (тепер це сквер М.Попудренка). У перші роки існування театру прибутки від вистав надходили на утримання місцевого дитячого притулку. Ось які спогади залишив про цей театр В'ячеслав Пухтинський: "Він був дерев'яним, невеликих розмірів, але дуже затишний всередині. У партері, в ложах (їх було два яруси) і на гальорці вміщалося близько 600 глядачів. Зал освітлювався кількома гасовими лампами, і напівморок не заважав глядачам дивитися на сцену. Завіса була написана доволі вправним художником і, освітлена зі сцени, переносила у світ світлої Еллади: на тлі розкішної південної рослинності височіли залиті сонячним промінням біlosніжні руїни храму, біля якого лежали уламки мармурових колон, а вдалини синіло море. Шкода, що не збереглося фотографії цього справді художнього твору, як і прізвища художника.

Олександрівська вулиця. Фото поч. ХХ ст.

Перед початком вистави і під час антрактів виконувалися музичні номери. Диригував оркестром "маestro" Козуб, похилого віку, жовчного вигляду чоловік в зелених окулярах. Що б не виконувалося, але щоразу на вимогу публіки, особливо гальорки, гримів марш "Поїзд", опус, створений самим диригентом".

У 1875 році на Валу, там, де тепер пам'ятник Тарасові Шевченку, збудовано ще один театр — літній, також дерев'яний. Та все ж головною сценою міста була та, що на Театральній площі. На ній грали як місцеві аматори, так і професійні гастролюючі трупи. Ще у лютому 1861 на сцені театру аматорським гуртком "Товариство кохаючих рідну мову" було показано "Наталку Полтавку" за п'єсою І.Котляревського, постановку якої здійснив фольклорист і етнограф Опанас Маркович. Активним членом цього гуртка, а згодом і першим чернігівським театральним критиком був Леонід Глібов.

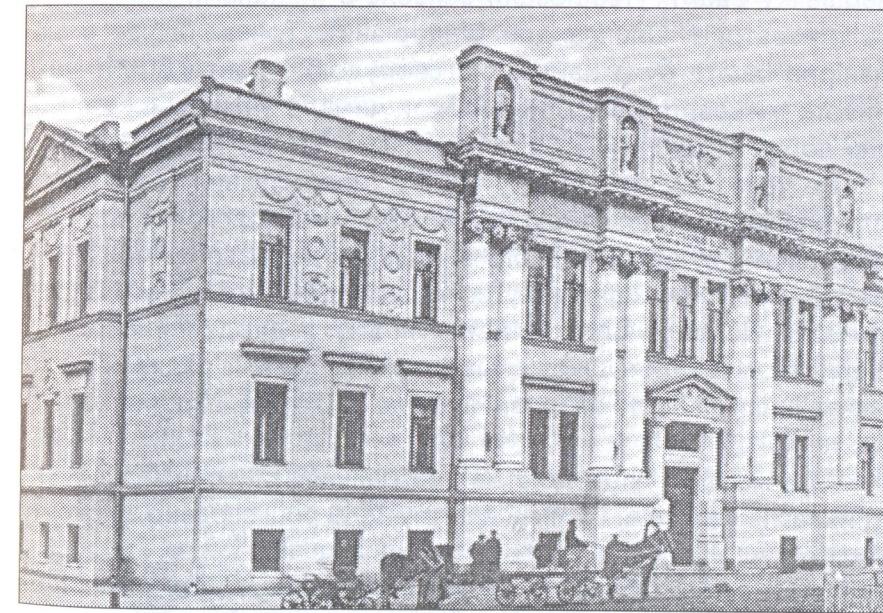
А, скажімо, у листопаді 1898 року Чернігівський музично-драматичний гурток провів у театрі вечір, присвячений 100-річчю першого видання поеми Івана Котляревського "Енеїда". Про життя і творчість її автора розповів адвокат і громадський діяч Ілля Шраг. Було прочитано вірш Тараса Шевченка "На вічну пам'ять Котляревському", показано виставу за п'єсою Котляревського "Наталка-Полтавка", в якій головні герої виконали В.І.Самійленко, О.О.Тищинська, О.П.Лазаревський, М.М.Володський, М.Б.Болхін.

А незадовго до цього (наприкінці жовтня) тут виступала трупа Російського оперного товариства, показавши чернігівцям опери "Кармен" Бізе, "Демон" Рубінштейна, "Фауст" Гуно, "Євгеній Онєгін" Чайковського, "Життя за царя (Іван Сусанін)" Глінки, "Аскольдова могила" Даргомижського та інші.

В лютому ж того року відбувся спектакль, поставлений чернігівськими євреями-ремісниками німецькою мовою — комедія Гольдфадена "Брандем — козак".

Досить часто приїздив сюди на гастролі з Києва театр Миколи Соловцова (тепер академічний російський драматичний театр ім.Лесі Українки). Особливим успіхом у чернігівців користувався комік Степан Кузнєцов. Його коронною роллю був Хлєстаков. Чудово він грав у комедіях "Добре пошитий фрак" і "Тітка Чарлея". Згодом він став актором Московського художнього театру.

Влітку 1913 року в деяких виставах брав участь талановитий актор Московського художнього театру Ілля Уралов, який, до речі, останні місяці свого життя проведе у Новгороді-Сіверському, де і знайде вічний спочинок. Як пригадував Пухтинський, "Уралов був на диво некрасивий чоловік, з обличчям, що нагадувало морду бульдога. Міцно запам'яталася така смішна сценка. Уралов із Чернігова відбував до Києва на пароплаві. Проводжала його шанувальниця, "дама з собачкою". Сидячи на палубі,

Державний банк. Фото поч. XX ст.

вони бесідували дуже мило, обмінюючись люб'язностями. Раптом Уралов, поглянувши на бульдога, сказав: "Погляньте, мадам, це ж мій портрет!" Схожість була справді вражаючою.

Ще в середині 70-х років позаминулого століття міська дума замислилася над влаштуванням водогону. Запросили шведського інженера Лауреля, що мав спорудити його упродовж двох років, проте слова свого не дотримав і думці відмовилися від його послуг. Лише наприкінці 1898 року газета "Черниговские губернские ведомости" повідомила: "15 листопада священик Воздвиженської церкви М. Смирнов освятив у Яловщині нове приміщення із машинами, що піднімають воду і женуть її по трубах до міста у водонапірну башту, збудовану на Театральній площі, неподалік 1-ї поліцейської частини (тепер приміщення міської прокуратури — В.С.). Увечері з цієї нагоди водонапірна башта засяяла кольоровими електричними лампочками, які на вершечку башти утворювали вензель з ініціалами імператора та імператриці Олександри Федорівни". Тривалий час водонапірна башта була найвищою спорудою у центрі міста і з її висоти місцеві фотографи зробили чимало унікальних знімків тієї пори.

Ще через десять років, у 1908-у, формування Театральної площі завершилося спорудженням триповерхового у стилі неокласицизму будинку міського відділення державного банку (тепер у ньому міська рада). Після громадянської війни і аж до початку Великої Вітчизняної в ньому знаходився штаб 7-ї Чернігівської стрілецької дивізії, тут працювали радянські воєначальники Леонід Говоров, Михайло Шумилов, Микола Ватутін та інші.

Поруч з цією спорудою на Театральній знаходилося міське трикласне училище, на місці якого у 1939 році зведені кінотеатр ім. Щорса.

Район вулиці Олександрівської XIX століття, за аналогією до паралельних їй Хлібопекинській і Ремісничій (тепер відповідно

Воровського і Комсомольська) годилося б назвати Купецькою. Це про них, тодішніх купців, писав Леонід Глібов:

Прошли века, забылось горе —
Селюк и Цвет развеселил;
Открылось разливное море —
Корабль Щелканцевых приплыл.

Саме тут мешкали купецькі родини Беляєвих, Єньків, Свченкових, Щелканцевих (чи, як у Глібова, Щелканцевих). Найбільш помітною постаттю серед них був Тихін Щелкановцев (1807-1874), який тільки на Базарній площі мав понад півтора десятка крамниць, торгуючи і продовольством, і побутовими речами — аж до гіdraulічних пресів для виготовлення цукру, поставав для губернського правління папір та інші канцелярські товари. Так чи інакше з купецтвом мали справу і його дев'ятеро дітей. А вже онуки, здобувши освіту, стали лікарями, вчителями, вченими, зазначає краєзнавець Фелікс Спиридонов. Так, онук Яків Щелкановцев був професором Варшавського і Донського університетів, автором підручника "Краткий курс зоології", який витримав кілька видань і знайшов теплий відгук відомого бібліографа Миколи Рубакіна у його не менш відомій праці "Среди книг".

На Олександрівській садиба Тихона Щелкановцева займала цілий квартал. Від неї тепер залишився лише муріваний будинок біля міськради — тут тепер знаходиться дитяча стоматологічна поліклініка. Будинок цікавий насамперед тим, що в ньому, а точніше у флігелі, що примикав до нього у глибині садиби, у 1856-1861 роках жив із батьками гімназист Гліб Успенський — майбутній письменник. З цим будинком пов'язані юні роки і Якова Успенського, молодшого брата класика російської літератури. Відомо, що працював він "по лісовому відомству", зокрема, лісничим у Батурині, де його наприкінці свого життя відвідував письменник. Є згадка, що свого часу він " влаштовував бульвар" у Чернігові, проте який це бульвар — наразі невідомо.

Ще один поважний свідок — будинок держбанку кінця XIX століття, який потім належав Ісааку Маркельсу. Тепер це приміщення міської санепідемстанції. На початку 1918 року в ньому перебував штаб Замоскворецького червоногвардійського загону, який встановив у місті радянську владу. А після громадянської війни цей будинок зажив сумної слави — в ньому розташувалося губчека, очолюване підручним Дзержинського Біксоном. Досі збереглися тут камери для в'язнів і приміщення для розстрілів у цокольному поверсі.

Навпроти вцілів будинок, в якому мешкав чернігівський лікар Аркадій Утевський, який упродовж кількох років надавав медичну допомогу родині Михайла Коцюбинського.

А ось приміщення Олександрівського ремісничого училища, заснованого 1880 року, в якому після революції знаходилися індустріальний технікум, а потім училище механізації сільського господарства, було зруйноване у роки Великої Вітчизняної. Знаходився цей навчальний заклад поруч з міською думою.

РЕМІСНИЧА І ХЛІБОПЕКИНСЬКА

Такі старі міста, як Чернігів, чимось схожі на полімпести – давні пергаменти, на яких стерто первісний текст і написано новий. Війни і пожежі не раз спопеляли якщо не все місто, то його окремі квартали й вулиці, що відроджувалися потім "новими текстами" своєї історії. Ось і Реміснича (тепер Комсомольська) та Хлібопекинська (нині Воровського) з'явилися на зламі XVIII-XIX століть на місці, де ще за доби Київської Русі вирувало життя, на тривалий час перерване ордою Батия.

Мабуть, як і в добу середньовіччя, на Ремісничій селився майстроритий люд. Скажімо, ще до 1922-го на ній діяв чавуноливарний завод Вайнштейна і Кацнельсона. Того року його перевели на околицю міста і він став частиною заводу "Жовтневий молот", але виникло це підприємство, очевидно, з якоїсь металообробної майстерні саме на Ремісничій.

Починалася ж вулиця від острогу, або, як тоді казали, "тюремного замку", споруди, що збереглася до наших днів і яка є пам'яткою мурованої архітектури початку XIX століття, зведеної з використанням "зразкового" проекту архітектора Андріяна Захарова. Закінчувалася Реміснича сучасною вулицею Щорса, де тоді ж виник комплекс лікарняних споруд, започаткованих чернігівським архітектором Антоном Карташевським — тепер це міська лікарня.

Найстарішою будівлею вулиці є Воскресенська церква. Дерев'яна церква на честь Воскресіння свого часу стояла на території Дитинця. Коли її за ветхістю розібрали, заможна чернігівка

Катерина Борковська виділила чималі кошти на спорудження нової церкви.

Новий муріваний храм у 1772-1775 роках звели біля міського кладовища в районі Землянок (тепер вулиця Мурінсона).

В архітектурі церкви домінують характерні для тогочасся елементи українського бароко, хоч вже й очевидним стає вплив класицизму. Загалом церква багато в чому нагадує храми, споруджені за участю архітектора Івана Григоровича-Барського, що робить її схожою з церквами Миколи Набережного на київському Подолі і Трьохсвятської в селі Лемешах Козелецького району.

Нині біля церкви можна побачити залишки старого цвинтаря. На жаль, на ньому вже не знайти могили історика, статистика, лікаря Опанаса Шафонського, похованого тут у 1811 році. Син сосницького сотника Филимона Шафонського ще в молоді роки здобув освіту у трьох престижних європейських університетах – Галле, Лейдена і Страсбурга, здобув вчені ступені доктора права, філософії і медицини, згодом обіймав посади головного лікаря Москви, голови кримінальної палати і генерального суду Чернігівського намісництва. Але найкращою пам'яттю про нього залишилася праця "Чернігівського намісництва топографічний опис...", яку він написав з нагоди приїзду в Україну імператриці Катерини II. Цією студією вже понад два століття послуговуються історики.

На час будівництва Воскресенської церкви, там, де тепер Центральний ринок і квартал, що прилягає до телевежі, на великому вигоні лопотіли крильми майже півтора десятки вітряків. Це була околиця міста, в якому за переписом 1787 року налічувалося близько чотирьох тисяч жителів.

Але так було не завжди. У добу Київської Русі тут, у Передгородді, мешкали і ремісники, і багаті купці, і знатні бояри, про що свідчать насамперед археологічні знахідки.

... 1957 року на розі Комсомольської і Щорса почали

копати котлован. За роботою екскаватора уважно слідкували шестикласники першої школи Мишко Симон і Володя Джуниковський – просто так, з цікавості. Можливо, не було б їх тут, не було б і сенсації – унікального золотого скарбу. Адже саме вони помітили, як з ковша екскаватора разом з ґрунтом посыпалися золоті речі. Їх хлопці принесли до історичного музею. Найціннішими знахідками були кришка якогось посуду із золота чистої проби вагою 400 грамів та срібна ваза XI століття з пишним орнаментом, високохудожнім сюжетним зображенням. Батьки школярів отримали за знахідки винагороду.

Друга подібна знахідка трапилася через два роки, коли копали траншеї для телевежі. Як розповідає краєзнавець Герард Кузнєцов, один з робітників, зачищаючи траншею, знайшов якийсь тросик – як було потім встановлено, довжиною 173 сан-

Будинок працелюбства. Фото поч. ХХ ст.

тиметри і вагою 277 грамів. Приніс його додому — раптом знадобиться. Невдовзі так і сталося — тягати доньці санчата. У снігу трохик обтерся і засяяв... чистісін'ким золотом. Це й помітив сусід — відставний офіцер. Прийшов до матері дівчинки: "Продайте, даю 100 карбованців..." Господиня відразу здогадалася: щось тут не так. "А навіщо він вам?" — спитала. "Собаку прив'язувати..." Найдорожчий ланцюжок для собаки коштував тоді кілька карбованців, а тут, насторожилася, сотню дає... Запропонував би ті кілька карбованців — не вагаючись віддала б... Так і пішов сусід.

Трохик наступного дня теж понесли до музею, де його належно оцінили. Винагорода за нього, після наполягань власниці, звернення до юристів, зросла до... семи тисяч карбованців. Археологи ж, вражені знахідкою, уважно обстежили місце її виявлення і знайшли там ще одну цінну річ — золоту підвіску з ланцюжком.

Після 1802 року, коли Чернігів став губернським центром, згідно з новим планом реконструкції міста, на вигоні біля Воскресенської церкви було влаштовано ярмаркову Олександровську площа. Віряки розібрали, і посеред майдану за проектом Карташевського звели комплекс будівель "мір і вагів" — найнеобхіднішого в усі часи закладу для торгівлі: дбали у першу чергу про покупця, якого продавець не мав обдурювати. Частина цього комплексу збереглася дотепер і знаходиться на території ретранслятора.

І завиравав недавній вигін. На відміну від Старого базару біля П'ятницької церкви на Красній площині, де торгували здебільшого дрібним товаром, сюди везли деревину, сіно, худобу, городину, садовину... Особливо людними були ярмарки: Хрещенський — із 15 січня по 7 лютого, Десятинний — сім днів з десятої неділі після Великодня, Прокопівський — з 10 по 28 липня, Євстафіївський — із 23 вересня по 7 жовтня (за даними Миколи Маркевича). Із часом, як ставало у ярмаркові дні тісно

на площі, торгівля переносилася за Стрижень, в район Кордівки. Нині від цього величезного торговища залишився лише Центральний ринок.

У грудні 1894 року дружина губернатора Аглаїда Андрієвська заснувала в місті так званий "Будинок працелюбства". Метою його створення було надання "неімущим притулку, їжі і можливості заробити; прихистити малолітніх дітей, їхніх матерів і вдів; навчити бідних дітей грамоті і ремеслам". Отож в цьому благодійному закладі діти освоювали палітурну і картонажну справу, майстерність "білошвейки" і шевця, займалися виготовленням солом'яних килимків, в'язанням панчох, плетінням сіток тощо. А до всього цього хлопчики і дівчатка вчилися читати, писати і співати.

"Будинок працелюбства" спершу знаходився у найманому приміщенні по вулиці Хлібопекинській, потім на П'ятницькій. А 20 липня 1899 року, "на п'ятому році царювання імператора Миколи II", по вулиці Ремісничій, з фасадом на Олександровську площину, було урочисто закладено власне приміщення благодійного закладу. У його фундамент замурували закладну дошку, на якій, зокрема, зазначалося: богослужіння при закладанні будівлі здійснив єпископ Новгород-Сіверський Михаїл, проект її розробив архітектор К. Войцеховський, будівельні роботи розпочав підрядник І. Юдовський, найщедріші внески в будівництво зробили імператриця Олександра Федорівна, власник багатьох в Чернігівській губернії цукрозаводів М. Терещенко та губернський комітет "попечительства народної трезвості", а лісоматеріали виділено за сприяння міністра землеробства і держмайна О. Єфимова. Згадано було і головних благодійників — губернаторське подружжя Євгена та Аглаїди Андрієвських.

Муріваний двоповерховий будинок було споруджено в короткі строки і освячено 29 жовтня 1900 року. До революційного 1917 року в ньому здобували спеціальність та навчалися сотні

дітей і підлітків з бідних родин, знаходили тут прихисток тодішні бомжі.

Після встановлення радянської влади в ньому розташувався кавалерійський ескадрон. В роки Великої Вітчизняної війни будинок частково було зруйновано, а потім при відновленні надбудували третій поверх. Нині це приміщення біля Центрального ринку добре відоме чернігівцям — в ньому діє обласний комітет сприяння обороні України, тобто колишній ДТСААФ.

Із 1922 року Реміснича носить назву Комсомольської. Щоправда, в роки німецької окупації її перейменували в Гітлерштрассе і, як згадує Герард Кузнєцов, на ній знаходилися німецька комендатура, служба контррозвідки СД, а також українська військова комендатура.

Виникнення паралельної Ремісничій вулиці Хлібопекинської дослідники чернігівської старовини відносять до другої половини XVIII століття, коли уздовж дороги, що вела від північно-західних воріт Третяка до більшіх сіл і далі, аж до Києва, став селитися цеховий люд, переважно хлібопекарі, чому й стали називати вулицю Хлібопекинською.

Згідно з планом реконструкції губернського Чернігова вулицю значно розширили — тепер це була пряма магістраль від "тюремного замку" до Троїцької (тепер проспект Перемоги). Найстаріша з муріваних будівель вулиці — звісно ж хлібопекарня. Велике її приміщення з підвальнами не раз перебудоване і реконструйоване, нині в ньому — місцевий Чернігівський районний суд.

Найкрасивішою ж спорудою вулиці є двоповерховий особняк, зведений 1906 року — цю дату на фронтоні уважний перехожий обов'язково помітить з протилежного боку вулиці. У списку домовласників Чернігова 1908 року зазначено, що він належить матері почесного громадянина міста Олександру Яківні Остапенко.

Проте справжнім господарем цього будинку був її син Григо-

рій Кузьмич Остапенко — відставний полковник, учасник оборони Порт-Артура під час російсько-японської війни. Розповідають, що він служив також ад'ютантом котрогось з адміралів Тихоокеанської ескадри, а тому просто марив морем. І аби в далекому від морських просторів Чернігові воно завжди нагадувало йому про себе, замовив будинок, який би хоч трішки був схожий на ... військовий корабель.

Отож на другий поверх його ведуть круті і вузькі гвинтові сходи. На балконі ж, якщо придивитися уважно, неважко помітити у парапеті з кованих металічних деталей залізні дверцята. Задум замовника був досить оригінальним. Виходиш на терасу балкона, як на палубу корабля, відчиняєш дверцята і скидаєш вниз трап. І ось по тій вірьовчаній з дерев'яними щаблями драбині до тебе "на палубу" піднімаються гості із "катера", що причалив до "корабля". Власне, цим катером могла в

Колишня хлібопекарня на Хлібопекинській. Сучасне фото

цьому випадку бути і карета. А вже з другого поверху, до банкетного залу, будь ласка, спустіться гвинтовими сходами, як у справжньому кораблі. Хіба не романтично для флотського офіцера...

Не менш цікава доля будинку "з морськими фантазіями" і в радянську епоху. Перед війною в ньому влаштували готель обкому партії, а під час окупації — теж тут був готель для німецьких офіцерів. Після війни він якийсь час слугував житлом, а потім надовго його господарем був міський відділ ЗАГСу, згодом тут відкрили музей комсомолу Чернігівщини. Тепер в цьому будинку товариство "Просвіта" та, на другому поверсі, мистецька галерея "Круті сходи", що вповні відповідає своїй назві.

А ще Хлібопекинська береже трагічні сторінки Великої Вітчизняної. В роки окупації вона стала дорогою смерті для 15 тисяч наших співвітчизників, яких фашисти вивезли та вивели з воріт в'язниці, а саме біля її стін починається вулиця, і розстріляли за містом. Пам'ятаймо про те...

СІВЕРЯНСЬКА
ТА ЇЇ ЗНАМЕНІТИ МЕШКАНЦІ

Сіверянська ще до того, як у 1922 році була перейменована у вулицю Михайла Коцюбинського, вже для багатьох асоціювалася з іменем видатного українського письменника. Переїхавши 1898 року до Чернігова, одружений з чернігівкою Вірою Дешею, він невдовзі оформив через міський банк купчу на півгектарну садибу, що розташувалася у мальовничій околиці міста, на початку Сіверянської, біля одного з відрогів Холодного Яру.

Як згадувала приятелька сім'ї Коцюбинських Тодосія Шкуркіна-Левицька, "Михайло Михайлович зупинився на цій невеликій хаті, бо біля неї був гарний садочок з квітами й чудовий краєвид на Троїцький монастир та на Болдині гори... Проте й цей дешевий будинок був над силу Коцюбинському. Усе життя через нього він був боржником міського банку..."

Жив тут письменник до своєї передчасної смерті, було йому тоді лише 49 літ, у 1913 році. Разом з ним та дружиною тут мешкали його мати Глікерія Максимівна, сестра Лідія, тут виростили діти – Юрій, Оксана, Ірина та Роман. В цій затишній оселі народилися його кращі твори, серед яких "В путах шайтана", "Дорогою ціною", "Цвіт яблуні", "Fata morgana", "Тіні забутих предків". Тут його гостями були письменники Борис Грінченко з дружиною Марією Загірьовою, Володимир Самійленко, Микола Вороний, а згодом юні Павло Тичина, Василь Блакитний, Аркадій Казка, Григорій Версьовка... Тут грав на роялі Микола Лисенко, бесідував з письменником перекладач його творів зі Швеції, вчений-славіст Альфред Єнсен.

Сюди, на його адресу — "Чернігів, вул. Сіверянська, власний будинок, Михайліві Коцюбинському" — надходили десятки листів як з усієї України, так і з Австрії, Англії, Німеччини, Польщі, Чехії, Росії, Швеції. Листовно з ним спілкувалися Іван Франко і

Леся Українка, Панас Мирний і Максим Горький, Михайло Грушевський і Василь Стефаник, Ганна Барвінок, Володимир Винниченко, Богдан Лепкий, Володимир Гнатюк, Федір Вовк... "Воїстину, зазначає Валерій Шевчук у передмові до чотиритомника цих листів, виданих на початку ХХІ століття, амплітуда стосунків М. Коцюбинського з письменниками різних напрямків була широка, що, зрештою, свідчить про широту його душі і неординарність світогляду".

Окрасою садиби Коцюбинського був сад. Оскільки описів чернігівських садів початку минулого століття не залишилося, дозволимо собі процитувати спогад доночки письменника Ірини Коцюбинської:

"У нас чудовий садок. Стежкою, що йшла від сходів веранди, він розподілявся на дві частини. Ця стежка була обсаджена декоративними деревами: каштанами, липами, кленами, березами, ясенками.

Кущі спірею та бульдонежу утворювали плутанину гілок, обтяжених сніжними кулями та ніжними віночками цвіту. Рожевий мигdal' додавав гіркуватого духу до ніжних паходців білих троянд, рожевої шипшини, жасмину та бузку, що пишно розрослися понад стежками. А внизу під кущами синіли озерця барвінку, фіалок, розтікалася білими струмками запашна конвалія.

Клумби перед верандою прикрашались пломенистими тюльпанами, ніжними нарцисами, столітнім червоним маком, білими та жовтими запашними лілеями та іншими квітами.

Білий "Мойсей" кущ, який тато привіз з Італії, наповнював повітря сильним солодким духом. Вночі садок огортали паходці білого каприфоліуму, матіоли і тютюну.

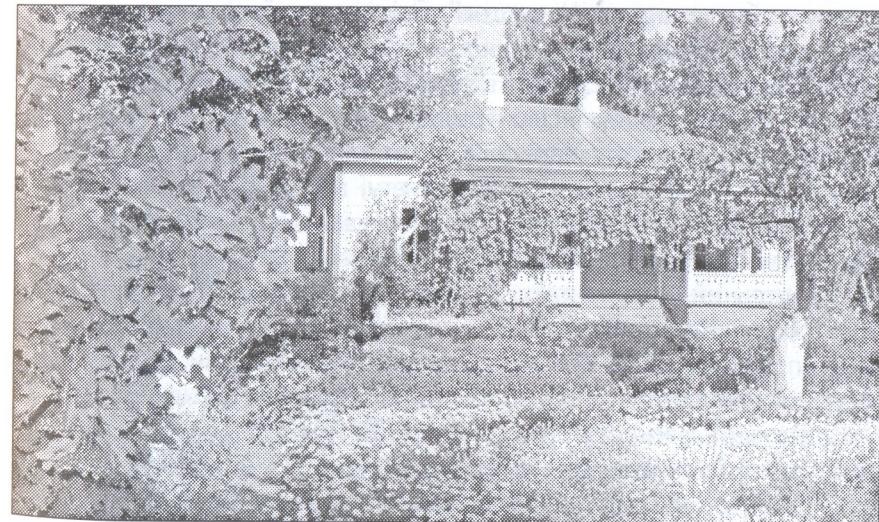
В кінці саду попід парканом росли кущі ліщини, барбарису, аграсу, порічок і малини. Вздовж всієї садиби височіли тринадцять піраміdal'них тополь. Чернігівці їх називали тополями Коцюбинського.

Не дивно, що в садку було так гарно. Дбайливі татові й мамині руки зазнали тут багато праці. Батько й мати часто радились, які квіти де садовити, яких сортів дерев і кущів замовляти в садівництві. Восени їздили візником до садівництва Гофедіца або Зборовського, відвідали кращі щепи фруктових дерев. Біля ялинки, яку тато сам посадив під вікном спочивальні, росла пишна красолька, яку він

так любив. З лісу приносили заячу капусту, коріння папороті..."

Такими ж привітними і затишними є будинок і сад. Сьогодні — тут діє літературно-меморіальний музей-заповідник письменника, створений 1934 року. У 1982 році на території садиби споруджено триповерхове приміщення експозиції, фасад якого прикрашає скульптура роботи Floriana Koziubinskiego.

Поруч з музеєм Михайла Коцюбинського — мурвана Казанська церква, що символізує перемогу над Наполеоном. Такі храми на честь Казанської ікони Божої Матері після Вітчизняної війни 1812 року тоді зводилися в усіх губернських містах. У Чернігові її збудували упродовж 1820-1827 років. Ця споруда в стилі класицизму має в основі квадрат із прибудовами з чотирьох сторін меншими приміщеннями. А завершує храм великий сферичний купол, навколо якого встановлені чотири маленькі декоративні бані. Із західного боку церкви височить дзвіниця. На початку минулого століття церкву перебудували, а у 1943 році пристосували під кінотеатр, потім — під виробниче приміщення. Нині храм відреставровано, дбайливо упорядковане його подвір'я, сюди охоче йдуть віруючі.

Садиба Михайла Коцюбинського. Сучасне фото

Документи свідчать, що брукування чернігівських вулиць розпочалося у 1879 році згідно з договором міської думи та купця Френкеля, який зобов'язувався упродовж двох років забезпечити з цією метою місто необхідною кількістю каміння. Найперше замостили Богоявленську (теперішня Шевченка від Красної площі до Красного мосту), П'ятницьку, потім — Красну площе.

Проте є свідчення, що Сіверянська була забрукована (що-правда не камінням, а клінкером) ще до 1861 року. Чому ж саме Сіверянська? Наштовхує на здогад путівник по Чернігову 1896 року, в якому зазначено, що ця вулиця починається від цегельних заводів. Зрештою, ці підприємства діяли не тільки тут, а й по всій західній околиці міста, зокрема, й на сусідніх Землянках. Чи не власники тутешніх цегелень спеціально виготовили клінкер, щоб впорядкувати свою вулицю?

Такий цегельний завод знаходився і за Казанською церквою у власній садибі Тищинських, що виходила на Сіверянську. Одного із представників цієї родини у 1896 році поховали на цвинтарі Воскресенської церкви. На мармуровому пам'ятнику його могили, що зберігся до сьогодні, викарбувано: "Александру Амфияновичу Тищинському — благодарний Чернігов". Звісно, такої пошани удостоївся мешканець Сіверянської далеко не за те, що випалював цеглу...

Він народився 1835 року в селі Голубичі теперішнього Ріпкинського району у дворянській родині. Після закінчення Чернігівської гімназії навчався у Харкові — у ветеринарному училищі, а потім на медичному факультеті університету, звідки був виключений за революційну діяльність і все подальше життя перебував під пильним оком поліції. Відтак згодом не вдалося закінчити ні Київський, ні Дерптський університети, куди вступив опальний студент. Більше того, доводилося побути в'язнем Петропавловської фортеці, яка упродовж двох століть була місцем розправи царизму над передовими людьми Росії. В молоді роки також активно співробітничав з чернігівською організацією "Земля і Воля", зокрема, доставляв в рідні місця герценівські "Колокол" і "Полярну звезду".

У 1864 році Тищинський назавжди повернувся до Чернігова. Незважаючи на поліцейський нагляд, завдяки своїм блискучим

знанням і організаційним здібностям здобув прихильність губернаторів Сергія Голіцина, а потім і Олексія Панчуладзе, працював помічником керівника губернаторської канцелярії і водночас редактував неофіційну частину "Черниговских губернских ведомостей". А потім, починаючи із 1875 року, двічі обирається головою Чернігівського повітового земства.

Незаперечним був його авторитет і серед прогресивної громадськості міста. У 1877 він став одним із ініціаторів створення громадської бібліотеки (тепер обласна бібліотека ім. В. Короленка), передавши її багато своїх книг. Пропагував творчість Т. Шевченка, І. Франка і, найперше, Л. Глібова, після смерті якого став його першим біографом. Залишив помітний слід і в історії чернігівської журналістики, опублікувавши в "Губернских ведомостях" ряд історико-краєзнавчих студій. В останню дорогу почесного громадянина міста проводжали сотні людей і поховали з великими почестями.

Наступна наша розповідь про Любов Андрієву-Дельмас (1884-1969) — наймолодшу із семи дітей Олександра Тищинського. Випускниця Чернігівської жіночої гімназії і Петербурзької консерваторії, вона стала відомою оперною співачкою Любов'ю Дельмас, взявшою собі для сценічного іміджу прізвище матері, яка мала французьке коріння. Разом з чоловіком Павлом Андрієвим, теж солістом опери, виступала в театрах Петербурга, Москви, Києва, а зоряною її вершиною стали знамениті "Російські сезони" Сергія Дягілєва, в яких вона разом з Федором Шаляпіним співала в Парижі, Монте-Карло та інших європейських містах.

Особливий успіх випав чернігівці з вулиці Сіверянської в головній ролі опери "Кармен". У 1914 році в Петербурзькому театрі музичної драми у неї і водночас у створений нею образ циганки Кармен закохався російський поет Олександр Блок, забувши на кілька місяців свою дружину — теж Любу, доньку відомого хіміка Дмитра Менделєєва. Це був бурхливий роман, про який нагадує цикл поезій "Кармен" з повною присвятою — "Любові Александровне Дельмас", жінці, ім'я якої Блок обезсмертив так, як колись Пушкін обезсмертив ім'я Анни Керн, теж, до речі, нашої землячки-чернігівки:

*Я буду леть тебя, я небу
Твой голос передам!
Как иерей, свершу я требу
За твой огонь — звездам!
Ты встанешь бурною Волною
В реке моих стихов,
И я с руки моей не смою,
Кармен, твоих духов...*

Він писав їй сповнені почуттів листи, коли вона влітку поїхала до рідного Чернігова, залишив про неї захоплені записи у своєму щоденнику. Лише згодом вони стали просто добрими знайомими і їхні дружні стосунки тривали до передчасної смерті сорокалітнього поета у 1921 році.

На початку минулого століття на Сіверянській мешкала родина Примакових, син яких Віталій згодом став організатором і керівником Червоного козацтва, відомим радянським військовим діячем. А в молоді роки підтримував близькі стосунки з родиною Коцюбинських, зокрема, їхніми дітьми Юрієм і Оксаною — своєю майбутньою дружиною.

Згідно зі списком домовласників 1908 року на Сіверянській також мешкала дворянка Парасковія Пашковська та священик Олександр Шестериков.

На перехресті з вулицею Олександровською на початку 1899 року з ініціативи губернатора Євгена Андрієвського було відкрито і освячено перший у місті ломбард. А неподалік стояв будинок, в якому приймала чернігівок Меланія Марківна Кранц — перша в місті жінка-лікар і дочка власника відомого книжкового магазину, про якого ми згадаємо у розповіді про вулицю Борисоглібську.

В роки Великої Вітчизняної війни всі будівлі вулиці Коцюбинського у центрі міста були зруйновані, і саме звідси розпочалася повоєнна забудова Чернігова. Вже наприкінці 40-х років тут виросли перші двоповерхові будинки, які досі є окрасою вулиці. Ще тоді їх назвали "хутором Букловського", не гадаючи про те, що цим увічнили добру пам'ять про першого післявоєнного головного архітектора міста Петра Букловського.

ПРЕОБРАЖЕНСЬКА І БОРИСОГЛІБСЬКА

Обидві вулиці прокладено згідно з планами реконструкції міста початку XIX століття і отримали назви сусідніх з ними найстаріших соборів міста на теперішньому Валу.

Преображенська з самого початку існування забудована лише з північного боку, а з південного, уздовж колишньої фортеці, до неї примикав бульвар, чому на зламі минулого і позаминулого століття вона певний час мала назву Бульварної, а потім до 1919 року називалася Царською.

Найдавнішою будівлею вулиці є одноповерховий будинок на перехресті з Гончою (тепер Горського), зведений, очевидно, ще наприкінці XVIII століття для парафіяльної школи Миколаївської церкви. Згодом цей навчальний заклад перетворився на ланкастерське училище, в основі навчального процесу в якому був ланкастерський метод, тобто вчителі навчали найдібніших учнів, а ті, відповідно, всіх інших.

У 1877 році відбулася знакова в культурному житті міста подія — в цьому будинку відкрилася громадська бібліотека, з якої починається історія обласної бібліотеки ім. В. Короленка. До її створення долучилися Софія і Олександр Русови, Олександр Тищинський та інші представники інтелігенції міста. Згодом книгозбірне опікувалися Ілля Шраг, Іван Рашевський, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський та його дружина Віра Устимівна, Микола Вороний.

У цьому приміщенні також розмістилася губернська вчена архівна комісія, створена у листопаді 1896 року, яку очолив губернський предводитель дворянства Григорій Милорадович. Власне, саме він домігся того, що ще в січні того року губерн-

ське дворянське зібрання виділило на її функціонування 300 рублів і пообіцяло виділяти стільки ж і в наступні роки. Згодом в діяльності комісії, що поклала початок систематичним археографічним дослідженням Чернігово-Сіверщини, брали участь відомі історики Вадим Модзалевський, Олександр Лазаревський, Дмитро Багалій, письменники Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський.

Саме в цьому будинку збиралося перші експонати музею комісії. Як свідчили сучасники, біля входу до кімнати стояло крісло, в якому начебто сиділа Катерина II, на особливих підставках можна було побачити солдатські чоботи петровської епохи, що й досі зберігаються у Чернігівському історичному музеї, інші колоритні експонати.

Цікавий і такий факт: у 1918 році в цьому будинку розташувався штаб Єврейського червоногвардійського загону, який очолювали більшовики Арон Гутман та Нохім Івельман.

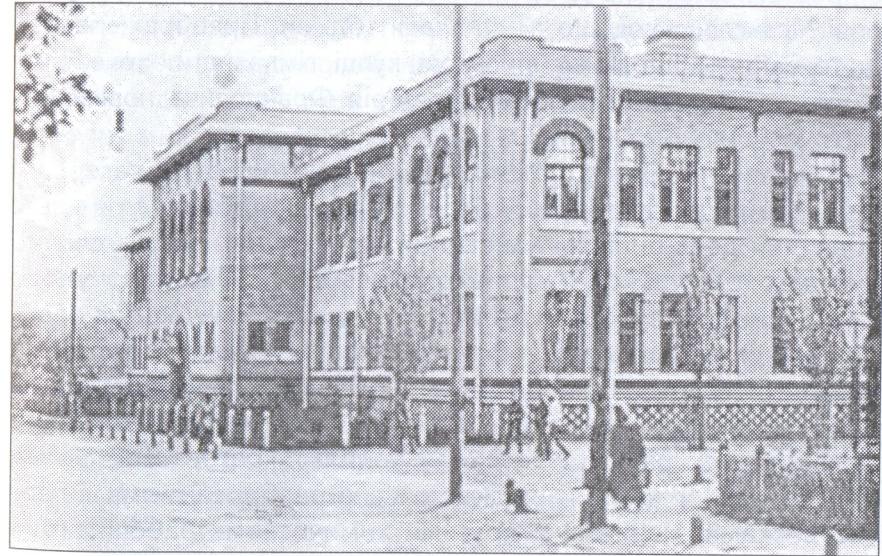
Навпроти цього нічим непривабливого одноповерхового будинку височить двоповерховий корпус кооперативного технікуму. Його споруджено у 1902 році для реального училища на кошти заможного чернігівця І.Я.Дуніна-Борковського та Міністерства освіти. Будинок, у якому поєднувалися традиційний класицизм і тогочасний модерн, спроектував місцевий архітектор Д.В.Савицький.

Сюди приймалися хлопці віком від 12 років з освітою не нижчою початкового училища. Вчилися безкоштовно на слюсарному і столярному відділеннях, а невдовзі відкрили ливарню, в якій учні під керівництвом майстрів на замовлення міської думи виготовляли водогінні труби, гідранти тощо. Вже у 1915 році тут водночас навчалося 286 учнів. Серед вихованців реального училища були такі відомі постаті, як радянський і партійний діяч Іван Товстуха та український і російський бібліограф Дмитро Балика.

У 1919 році в цьому будинку став діяти інститут народної освіти, розмістилася тут і редакція губернського журналу "Про-

свещение". В одинадцяти номерах цього часопису, що побачили світ, публікувалися не тільки матеріали освітянської тематики, а й літературні твори. Зокрема, в "Просвещении" уперше було надруковано поему Олександра Блока "Двенадцать". Відомий поет підтримував зв'язки з часописом, збирався приїхати до Чернігова, але з огляду на події громадянської війни його намір не здійснився.

А працювали тоді в журналі енергійні молоді люди, які згодом залишили помітний слід у літературі. Редактор "Просвещения" Зіновій Давидов написав роман "Бегуны или Русские разбойники", "Из Гоци гость", "Корабельная сторона". Не менш відома і творчість Юрія Сльозкіна — роман і повісті "Шахматный ход", "Брусилов", "Ольга Орг", "Столова гора", а в роки Великої Вітчизняної війни він видав окремою книжкою нарис про подвиг танкіста, Героя Радянського Союзу Юрія Сагайдачного, який потім кілька десятиліть жив у Чернігові. Олександр Архангельський став поетом-сатириком і

Реальне училище. Фото поч. ХХ ст.

пародистом. Олександр Слонімський — літературознавцем, написав повісті "Чернігівці", "Дитинство Пушкіна", "Юність Пушкіна". Михайло Могилянський працював в Інституті літератури Академії наук УРСР, Пушкінському домі в Ленінграді, автор художніх творів, спогадів.

8 липня 1924 року в переповненому залі інституту народної освіти з доповіддю "Завдання етнологічного і фольклорного досліду Північної України" виступив видатний український історик Михайло Грушевський. Саме в ті дні перебування в Чернігові він уперше назвав це місто "українською Равеною".

Пізніше в цьому навчальному закладі здобували освіту українські письменники Олекса Десняк і Юрій Збанацький.

Серед колись відомих, а тепер забутих мешканців Преображенської варто згадати Ксаверія Шлегеля, здається, першого чернігівського фотографа. Відставний військовий лікар, який розпочинав свою службу в Молдавії серед майбутніх декабристів, десь на початку 50-х років оселився в Чернігові, одружившися з простою селянкою із села Рябці і відкрив у своїй квартирі на розі Мстиславської, що починалася тоді від Преображенської, фотографію. Чиновники, військові, купці, гімназисти охоче йшли сюди, називаючи всю оселю Ксаверія Францовича новим для того часу словом "ательє".

Єдиним способом фотографування натоді була дагеротипія, винайдена французом Дагером: знімки робилися лише в сонячний день шляхом нанесення на скляний негатив світло-чутливої речовини — колодію. Очевидно, Шлегель чудово освоїв винахід Дагера, оскільки його досвід вивчав для оприлюднення у спеціальних французьких журналах російський практик і теоретик фотосправи О.І.Покровський-Жоравко. У 1858-1859 роках він жив у Шлегеля і описав його фотолабораторію, що "была уставленная колбами, ретортами, склянками с разнородными жидкостями, с разбросанными книгами, весками, мерками и другими химическими рабочими инструментами".

Саме в ті роки київський фотопідприємець І.Чехович запросив Шлегеля до виготовлення фотокарток для серії "Светописная Русь". Так з'явилися перші фотокартки Чернігова з його головними архітектурними пам'ятками, які сьогодні є особливими раритетами для колекціонерів. А, скажімо, знімок Шлегеля, на якому зображені молоді чернігівки — сестри письменника Гліба Успенського, нині зберігається в Російському державному літературному музеї в Москві.

Наприкінці свого життя Шлегель відійшов від фотографії і в "Пам'ятній книзі Чернігівської губернії на 1876 рік" вже значиться як завідувач аптеки, провізор.

Яка ж доля його скляних негативів? Свого часу краєзнавець Фелікс Спирідонов розпитував про це у місцевих старожилів. І довідався, що до Великої Вітчизняної війни вони зберігалися за іншою адресою і перед німецькою окупацією були закопані в ящику десь на території міської лікарні. Чи ж вціліли, чи знайдуться колись?

Наприкінці XIX — початку ХХ століття фотографічних закладів у Чернігові побільшало. Путівник 1896 року називає фотографії Чернецького на Борисоглібській та Марра на Гончій. Юрій Григорович у дитинстві, десь у передреволюційні роки, запам'ятав у центрі міста фотографію Гольдфайна ("він одержав золоту медаль на всесвітній виставці в Парижі"), де сфотографувався з бабусею Марією Андріївною — рідною сестрою поета Миколи Вербицького.

Фотографія Рафаїла Андрійовича Чернецького знаходилася на початку Борисоглібської (тепер Серьожнікова), між Преображенською і Миколаївською. Як згадував В'ячеслав Пухтинський, "Його будинок, особливо парадні двері, був настільки цікавий в архітектурному відношенні, що його намалювали відомий російський художник Георгій Лукомський. Репродукція цієї картини була надрукована в одному з художніх журналів".

Яскравим штрихом є й таке повідомлення в газеті "Чернігов-

ские губернские ведомости" у квітні 1899 року: "Власник відомої у Чернігові фотографії Р.А.Чернецький через губернатора передав імператору альбом зроблених ним знімків з видами пам'ятних місць Чернігова. Імператор щиро подякував фотомайстру, подарувавши йому золотий годинник на ланцюжку із гербом Російської держави".

Чернецький же, зістарившись на своїй роботі, пригадував Пухтинський, ще за життя доручив фотографію сину, але справи не пішли, оскільки той після батькової смерті став десь служити, здається, по судовому відомству.

Та найвідомішим закладом на Борисоглібській був "Магазин книг и журналов Маркуса Кранца", що відкрився у лютому 1861 року в дерев'яному будинку Михайлова на розі Воздвиженської (тепер Родимцева), поруч з Варшавським магазином Бернгарда.

На час відкриття магазину в ньому налічувалося близько півтисячі видань російською і французькою мовами. Невдовзі сюди надійшли багатотомники Пушкіна і Белінського, чимало інших книжок. Магазин став також "библиотекой для чтения", тут знаходилася редакція прогресивного "Черніговского листка". Редактор цієї газети Леонід Глібов писав:

Была пора: Вокруг носился
Над градом нашим книжный мрак,
Но из тумана Кранц явился,
Как осветительный маяк.

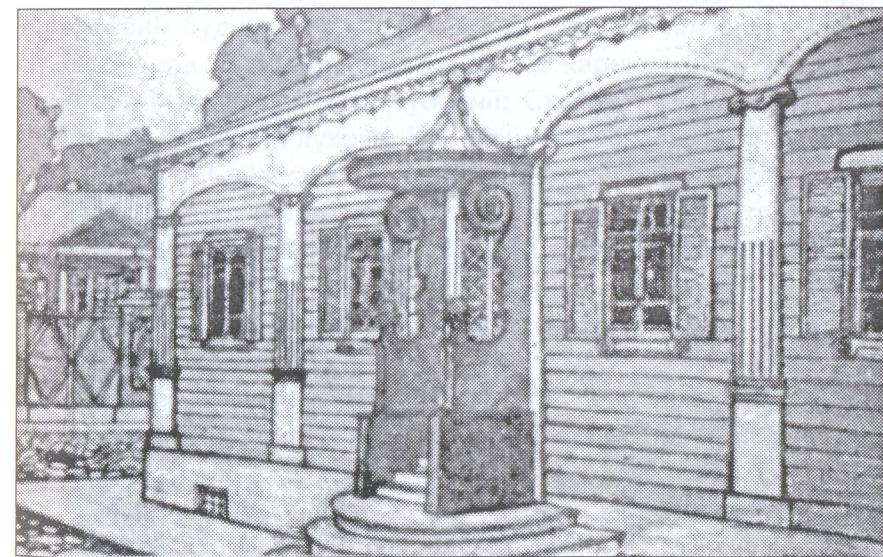
До цього своєрідного клубу інтелігенції потягнулися викладачі та вихованці гімназії, небайдужі до соціальних проблем чиновники. Проте радість їхня була недовгою. В останню ніч травня 1862 року магазин згорів. Цю пожежу пізніше описав у нарисі "День нужды и скучи" Гліб Успенський, який в ту ніч, тоді ще гімназист, прибіг сюди, щоб разом з іншими рятувати книги.

Але вже через місяць Марк Наумович відкрив свою книгарню в будинку Митаревської "близ Театральної площа", а ще

через деякий час звів власний муріваний будинок неподалік Борисоглібської — на розі Воздвиженської і Шосейної. На другому поверсі було помешкання його родини, а на першому розташувалися магазин і склад. Це було перше в Чернігові приміщення, збудоване для книгарні.

Як зазначає дослідник життєпису Кранца краєзнавець Фелікс Спиридонов, він стає помітною постаттю у громадському житті міста: обирається гласним міської думи, брав участь у складанні бюджету Чернігова, вирішував питання його благоустрою.

Загалом книгарня Кранца, про якого чернігівці на початку минулого століття говорили, що він доводився рідним дядечком Рози Люксембург, проіснувала 23 роки. Послугами магазину користувалися десятки чернігівців, серед яких письменники Леонід Глібов, Гліб Успенський, Ієронім Ясинський, Микола Вербицький. Втім, справи першого чернігівського книгопродавця були далеко не завжди втішними. Щоб якось поліпшити фінансове становище, він двічі закладав власний будинок ра-

Георгій Лукомський. Будинок Чернецького. Малюнок поч. ХХ ст.

зом з магазином у міському банку, нарешті продав магазин разом з книгами. Помер у 1919 році, проживши майже 85 літ...

Тут, на розі Борисоглібської і Воздвиженської, в будинку Лещенка, у 1904 році відкрилося приватне музичне училище Кіндрата Сорокіна, від якого веде свій родовід Чернігівське музичне училище ім. Л.Ревуцького. А в будинку Мацька знаходилася швейна майстерня дамського плаття, про власницю якої "Губернские ведомости" у грудні 1897 року повідомили таке: «35-річна Магдалина Елізберта Смолянська з метою самогубства напилася розчину карбонової кислоти і врятувати її не вдалося...»

В роки Великої Вітчизняної війни вулиця була спалена і зруйнована. Відбудували лише будинок облспоживспілки, в якій тепер знаходиться "Приватбанк".

Із 1964 року вулиця носить ім'я Олександра Серьожнікова – Героя Радянського Союзу, майора, командира стрілецького полку, учасника визволення міста.

БОГОЯВЛЕНСЬКА: ВІД КРАСНОЇ ПЛОЩІ ДО КРАСНОГО МОСТУ

Колишня Богоявленська – це теперішній відтинок вулиці Шевченка від вулиці Кирпоноса до Красного мосту на Стрижні. Прокладена вона два століття тому.

Найдавнішою спорудою її є будинок облдержадміністрації, зведений близько 1814 року для губернських установ. Із 1866 по 1917 рік в ньому діяла губернська земська управа, що обиралася земським зібранням і відала господарськими та освітніми справами, охороною здоров'я тощо.

У 1910 році він з'єднався переходами з новозбудованим триповерховим будинком у стилі неокласицизму з пілястрами іонічного ордера. На широкому фризі під карнизами було розміщено герби повітових міст губернії: Стародуба, Новгорода-Сіверського, Ніжина, Глухова, Кролевця, Конотопа, Мглини, Сосниці, Городні, Суражи, Борзни, Козельця, Остра і Новозибкова. У 1935 році над старим приміщенням надбудовано третій поверх. З того часу і майже до кінця ХХ століття тут працював виконавчий комітет обласної ради.

Під час бомбардування міста німецькою авіацією у серпні 1941 року будинок зазнав руйнування. А вранці 21 вересня 1943 року воїни-визволителі підняли над ним червоний прапор, про що зазначено на меморіальній дошці, встановленій на стіні будинку.

Після війни приміщення облвиконкому відбудували, замінивши під карнизом частину гербів рельєфними зображеннями снопа, що нагадує герб колишнього міста Суражи. У середині 70-х

років з боку проспекту Миру приміщення добудували, і воно набрало виразних пропорцій і симетричності відносно свого розташування на центральному майдані міста.

На зламі XIX і ХХ століття в губернському земстві працювали українські письменники Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко та Володимир Самійленко — про це повідомляють встановлені тут меморіальні дошки.

Однією з відомих фотографій старого Чернігова є та, на якій видно магазин з великим написом "Торговля Метрикъ-Данюшевской". Знаходився він дещо ліворуч від теперішнього входу на Алею Героїв. Нагадуємо, що син Естер Данюшевської Абрам одружився з молодшою донькою письменника Михайла Коцюбинського Іриною і загинув на фронті у вересні 1941 року, а їхній син Флоріан Коцюбинський був відомим українським скульптором.

Неподалік, на цій же фотографії, видно двоповерховий будинок, в якому також знаходилися магазини, а з перших років радянської влади тут розмістився торговельний синдикат, відкрився кінотеатр "Комсомолець" та бібліотека.

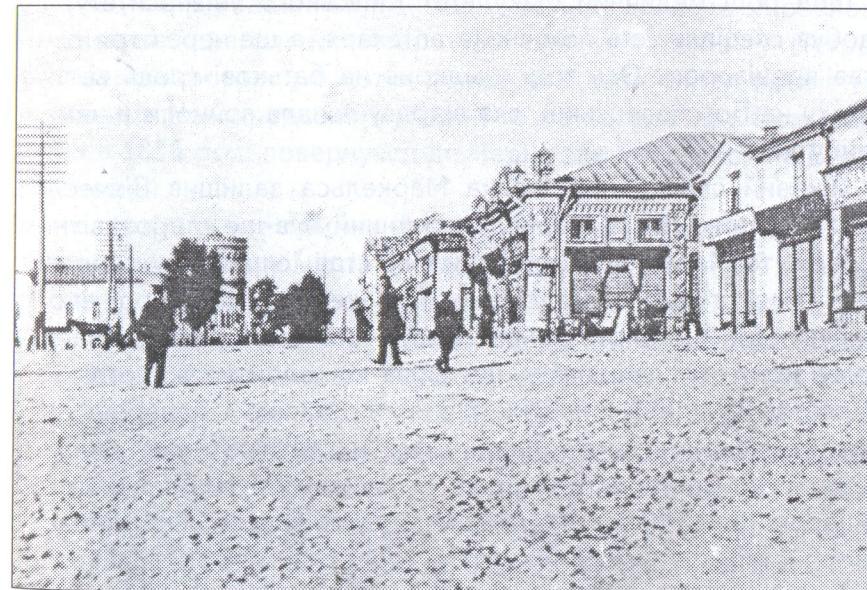
Трохи далі, там де тепер арка в будинку № 9, починалися торгові ряди Олексіївського пасажу, що тягнулися до сучасного приміщення інституту "Діпроцевільпромбуд", трохи нижче якого стояла Воззіженська церква XVII століття, частину фундаменту якої можна розгледіти ще й досі.

В рядах пасажу окрім магазинів діяв кінотеатр "Експрес", знаходилася редакція журналу "Селянинъ", який упродовж 1908–1915 років видавало губернське товариство сільського господарства.

Виходив часопис двічі на місяць тоненькими брошурками і користувався повагою у селян: річна передплата становила півтора рубля — не так вже й дорого. Відкривав же журнал хліборобам багато секретів: і як вести господарство, і як вигідно продати свою продукцію, і як скористатися пільгами кредитно-

го товариства. Нині назви деяких статей журналу можуть викликати посмішку ("Боротьба із зайцями в саду", "Значення ріг у великої рогатої худоби", "Поліпшення селянської курки", "Простий спосіб економії дров при топленні кімнатних печей"), але тоді подібні поради сприяли самоосвіті селян, адже дипломованих агрономів і ветеринарів на селях практично не було, як і друкованого слова. Чимало місця журнал приділяв рекламі сільськогосподарської техніки, як, наприклад, сепараторів для переробки молока, міні-млинів із двигунами, які можна було замовити через один з магазинів пасажу. У роки Великої Вітчизняної війни торгові ряди пасажу було зруйновано, а потім і зовсім знесено.

Кварталом нижче, на перехресті з Мстиславською, стоїть двоповерховий будинок, в якому знаходиться перша міська аптека. Будинок післявоєнний, але сама аптека з'явилася на цьому місці

Вулиця Богоявленська. Фото поч. ХХ ст.

ще у 70-і роки XIX століття. Її заснування пов'язане з родиною Маркельсів — віленських міщан.

Глава сім'ї Кальман Маркельс займався тим, що перепродував поношений одяг, взагалі всілякий побутовий непотріб. Та раптом бідному єрею неабияк посміхнулася доля — по білету державного займу він виграв 200 тисяч рублів, суму неймовірно велику. Розповідали, що одержувати виграш його супроводжувала вся рідня, а також лікарі, боячись, що чоловік, побачивши стільки грошей, може втратити глузд. Проте незважаючи на побоювання, неграмотний Кальман виявився людиною далекоглядною і підприємливою, ставши за день із бідняка одним з найбільших у Чернігові багатіїв.

Звісно, надав відчутну допомогу місцевій єрейській громаді, та в першу чергу потурбувався про те, щоб вивести в люди сина Ісаака. Відтак той, після Чернігівської гімназії, успішно закінчив у 1869 році медичний факультет Київського університету, де здобув спеціальність помічника аптекаря, а ще через три роки став провізором. Ось тоді і відкрив на батькові гроші велику аптеку на Богоявленській, яка відразу почала приносити чималі прибутки.

Цікавий спогад про Ісаака Маркельса залишив В'ячеслав Пухтинський: "Якщо Маркельс-старший був ще старозавітним євеєм, то Маркельс-молодший вже став "справжнім європейцем", бездоганно вдягався, носив бакенбарди по моді епохи Олександра II, золоте пенсне і золотого годинника на масивному золотому ланцюжку, що висів півколом на жилетці, яка облягала солідний животик. Своєю поставою і манерою розмовляти Маркельс-молодший дуже нагадував героя смішної комедії "Добре пошитий фрак" — вискочку з низів, який став лицарем фон Райнера, онуком мольєрівського "міщанина у дворянстві".

Енергійний Ісаак Маркельс не тільки досить успішно вів аптекарську справу, а й активно займався благодійною та громадсь-

кою діяльністю, зокрема, обирається гласним міської думи і членом міської управи, обіймав інші виборні посади. Одружений він був із Євгенією Вільнер, мали вони дочку Ольгу і сина Мойсея.

Десь нездовго до початку першої світової війни Маркельс продав аптеку Ю. Костовецькому і, мабуть, емігрував до Америки, куди масово виїздили тоді з України єрейські родини.

А навпроти аптеки Маркельса жив лікар, письменник, етнограф і фольклорист Степан Нос (1829-1900). Випускник медичного факультету Київського університету, він працював земським лікарем. Часто буваючи у повітах губернії, зібрав чимало прислів'їв, приказок і пісень, які публікував у "Черніговських губернських ведомостях", писав також оповідання з життя селян і козаків, друкував документи доби Гетьманщини. У 1863 році за участь у таємній організації "Земля і воля" та за розповсюдження нелегальної літератури був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, а потім понад два десятиліття провів на засланні в Новгородській губернії та на поселенні в Поморах. Лише в 1886 році повернувся до Чернігова і оселився на Богоявленській.

Як згадував все той же Пухтинський, він був досить колоритною постаттю у місті. "У своїй садибі влаштував "курінь" за запорозьким зразком, носив сині шаровари та інші атрибути українського одягу, співав під звуки бандури і тітари народні пісні. "Така "художність" не сподобалася поліцмейстеру, і він якось з'явився до Носа з різними умовляннями та погрозами і довів власника "куреня" до того, що той, вичерпавши всі аргументи, тріснув стражу порядку гітарою по голові так, що цей мирний музичний інструмент розлетівся на друзки. Він був не тільки великим оригіналом в житті — і в медицині тримався особливих методів лікування, найперше — застосування народних способів, і зібрав великий матеріал

про лікарські рослини. Цю працю після смерті лікаря було передано його товаришу, професору Петербурзького університету Волкову. Йому ж було передано і матеріали етнографічного характеру, над якими сумлінно працював С.Д.Нос. Доля їх невідома".

Загалом Богоявленська була однією з найкрасивіших і найбагатших вулиць старого Чернігова. Тут знаходилися готелі "Брістоль", "Сан-Ремо", "Метрополь", "Ермітаж", "Дагмарі", на ній мешкали заможні купці та підприємці, серед них і брати Туровські, які налагодили виробництво відомої за межами губернії горілки "Туровської".

БОГУСЛАВСЬКА: ВІД ПАРАСКЕВИ П'ЯТНИЦІ ДО САДИБИ ПОЛУБОТКА

"Церква Святої Параскеви П'ятниці, яку часто називають просто П'ятницькою, є одним із найбільш цікавих і загадкових храмів, побудованих у домонгольську добу на землях України. Жодної згадки про цю церкву в письмових джерелах до XVII ст. немає, тому протягом тривалого терміну час її будівництва визначався невірно. Тільки в кінці XIX ст. прийшло розуміння, що побудована вона ще в період Київської Русі", — пише про цю видатну пам'ятку архітектури дослідник українського зодчества Володимир Віроцький.

Нині вчені сходяться на думці, що датувати спорудження храму слід кінцем XII – початком XIII століття, гадають, що творцем її, можливо, був тогочасний будівничий Петро Милонег. Засновниками ж церкви могли бути місцеві купці, адже вона збудована за межами окольного міста, "на Торгу", і названа на честь покровительки торгівлі Параскеви П'ятниці.

Інший тонкий знавець давньоруської архітектури Григорій Логвин зазначав, що П'ятницька церква набагато перевищує сміливістю і новизною застосованих в ній конструкцій, а також композиційного вирішення все, що до того було зроблено. В цьому храмі, як і в його сучаснику — "Слові о полку Ігоревім", що є вершиною давньоруської літератури, втілені найвеличніші народні ідеали єдності земель Давньої Русі.

Зберігся переказ про те, що церква стала останнім бастіоном оборонців міста від монголо-татарських військ восени 1239 року, була зруйнована і, очевидно, тривалий час не діяла.

Проте із середини XVII століття вона вже значиться головним

храмом П'ятницького жіночого монастиря. Збереглося кілька гетьманських універсалів, якими підтверджується право, дане монастирю Богданом Хмельницьким на володіння селами Рудка, Юр'ївка, Рижики, Мохнатин і Кошівка, що знаходяться неподалік міста.

Починаючи із 1670 року на кошти чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського церкву перебудовують і вона набуває вигляду семибанного храму з бароковими фронтонами, на східному з яких окреслювався герб гетьмана Івана Мазепи. Після пожежі 1750 року відбулася ще одна перебудова. У 1820 році за проектом Антона Карташевського звели ротонду-дзвіницю, а замість дерев'яної огорожі — цегляний мур, в якому влаштували ще й торговельні приміщення. Монастир же було закрито ще 1786 року.

В роки минулої війни від детонації вибуху бомби храм зазнав руйнування. Відразу після визволення міста руїни законсервували, а у 1955 році під керівництвом відомого російського архітектора-реставратора Петра Барановського розпочалася відбудова церкви. У 1962 році вона постала у своєму первісному вигляді — такою, якою її бачили чернігівці майже всім століть тому.

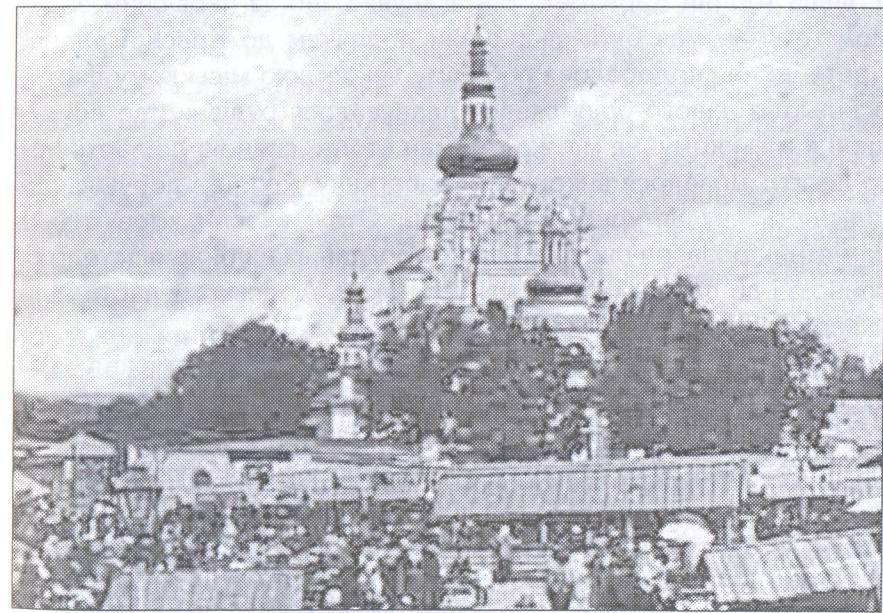
Місцевість біля Параскеви П'ятниці ще з давньоруських часів, про що вже ми згадували, була головним "Торгом" міста. Згодом, коли Чернігів, після зруйнування монголо-татарами, значно зменшився у розмірах і населенні, торгівля велася на території фортеці, а після її ліквідації знову перемістилася на "П'ятницьке поле". Згодом воно стало Базарною, а потім і Красною площею. На початку XIX століття тут збудували торговельні ряди з колонами-галереями, в яких місцеві купці відкрили свої крамниці.

Краєзнавець Фелікс Спирідонов виявив такий опис однієї із 16 крамниць, що належали Тихону Щелкановцеву у 1841 році: "Крамниця була мурованою. Зовні — чепурна будівля, прикрашена порталом з чотирма колонами. Дах під залізом, пофарбо-

ваний олійною фарбою. Підлога та стіни дерев'яні. Під підлогою склепінчастий муріваний погріб — для зберігання товарів. На вікнах залізні гратеги. Два вікна, що прикрашали фасад, мали своєрідні жалюзі, зроблені місцевими майстрами в кузні. Вартість крамниці оцінювалася в 4200 рублів асигнаціями або 1200 рублів сріблом".

Минали десятиліття, змінювалися і власники крамниць. Згідно з описом домовласників Чернігова 1908 року Щелкановцевим, а точніше Євдокії Тихонівні, на Красній площі вже належав лише один магазин. Найбільше ж їх було у провізора Ісаака Маркельса, зокрема, йому належав майже весь торговельний комплекс № 6. Іншим власникам магазинів значаться купці Мачерети, Фейгіни, Дорохови, Селюки, Куvaldіни та інші.

Про одну із торговельних точок Красної площі початку ХХ століття В'ячеслав Пухтинський пригадував таке: "Близьче до П'ятницької знаходився магазин "красних товарів". Власниця

Базарна площа і П'ятницька церква. Фото поч. ХХ ст.

його, якась Танька, задовго до українізації розмістила над дверима свого магазину величезну вивіску: "Це Танькіна лавка". Букви ці були виведено розміром у піваршина білою фарбою на широкому червоному полотнищі. На селянок така заклична вивіска діяла гіпнотично, і вони навпередбій розкуповували товари винахідливої Таньки".

Торговельні ряди розібрали лише на початку 30-х років і площе забрукували червоним та жовтим клінкером, а біля П'ятницької церкви розбили сквер, в якому у перший нелегкий по-воєнний рік деякі підприємливі чернігівці замість квітів садили картоплю. У 1959 році на цьому місці урочисто відкрили обласний музично-драматичний театр ім. Т.Шевченка.

А ще до того, 1956 року, у сквері встановили пам'ятник Богдану Хмельницькому. Авторами скульптури з сірого штучного ґраніту на циліндричному цоколі були кияни Іван Кавалерідзе та Галина Петрашевич, а архітектором — молодий ще тоді чернігівець Андрій Карнабед. Він згадував, що за первісним задумом гетьман мав бути звернений обличчям до Красної площі. Проте це не сподобалося першому секретарю міському партії, оскільки з іншого боку скверу планувалося будівництво приміщення міському: не міг же гетьман стояти спиною до партійного штабу. Довелося виконувати забаганку, хоч це і порушувало цілісність скульптурної композиції. Отож внесли корективи і пам'ятник розвернули. Так і стой Богдан вже понад півстоліття спиною і до площі, і до театру та церкви. А міському партії біля скверу так і не збудували.

Територія від П'ятницької церкви "На Торгу" до Стрижня була заселена ще у князівську добу, про що свідчать археологічні дослідження. Нове заселення її почалося десь із середини XVIII століття — є загадки, що тут мешкали козаки Чернігівського полку. Проте, як вулиця, Богуславська, що тепер є частиною вулиці Гетьмана Полуботка, сформувалася після того, як Чернігів став губернським містом.

На зламі минулого і позаминулого століть Богуславська

була забудована переважно приватним одноповерховим житлом. Є свідчення, що тут наймав квартиру письменник Борис Грінченко, приймав відвідувачів адвокат і громадський діяч Ілля Шраг. А близче до Стрижня знаходилися жіноча торговельна школа (на розі із Гончою), завод газованих вод, електростанція та споруджена у 1905 році лазня, що збереглася до наших днів.

Відразу за Стрижнем — колишня садиба чернігівського полковника, а згодом і наказного гетьмана Павла Полуботка. Микола Маркевич писав, що його будинок уперше згадується 1706 року з нагоди приїзду до Чернігова Петра I: він очував тут з першого на друге липня. Вже тоді будинок був двоповерховим, муріваним. Це підтверджує і найдавніший план міста "Абрис Чернігівський", складений того ж року.

Зберігся детальний опис цієї садиби, складений російськими офіцерами після арешту Полуботка у Санкт-Петербурзі 1724 року. Читаючи його, не можна не пересвідчитися, що це був один з найбільших маєтків Лівобережної України тієї епохи.

Згадуються, зокрема, дві кам'яниці. У підвалах першої зберігалися чималі запаси хмільних напоїв: "водок в бутылях больших с разными водками 77 бутылей полных; стеклянный бочонок водки померанцевой; 2 бочонка больших вишневого вина; сливова вина 2 ставка, ведер по 5; винограду подкладывано 5 бочек, ведер по 7; больших бочек с вином вишневым и сливным 5; налиты вином с яблоками и сливами 7 больших, простого вина 2 бочки больших, третья начатая; бочка неполная водки; 5 бочек с вишнями и дулями, в них вина не по многу; три бочонка водки ведер по 7...".

Друга кам'яниця була коморою і скарбівницею. В ній, зокрема, описано сундуки зі сріблом, дорогим посудом — від кришталю до гутного скла, що виготовлялося на підприємствах господаря. Згадано окрім того "84 мешка медних денег, 24 мешка битых ефимков и особо 1700 червоных...".

Що ж до світлиць палацу, то їхні стіни були декоровані багать-

ма килимами, а меблі оббиті червоним, зеленим і блакитним сукном або шкірою. На стінах також сяяли коштовно оздоблені шаблі, пістолі та рушниці. Всіма барвами вигравав гаптований оздобами та хутром одяг. У скринях описувачі побачили сувої китайського шовку, турецької та грецької парчі, німецького та голландського полотна...

Окрасою оселі були портрети самого Полуботка та його рідних – батька, дружини, синів, інші твори живопису.

На початку минулого століття Вадим Модзалевський і Петро Савицький писали: "До садиби, звісно, примикав сад. Старий сад необхідний в кожній старій українській садибі. Біля стін кам'яниці ростуть давні груші і яблуні; густа трава закриває фундамент, в'ється по перетинках грат у підваль..."

Неподалік садиби стояла дерев'яна Вознесенська церква, якою ревно опікувався гетьман. На її місці ще двічі зводилися нові храми. Від церкви віділів лише дзвін, відлитий коштом гетьмана, – його нині можна побачити в Чернігівському історичному музеї.

Після смерті Полуботка його колись багата садиба двічі переходила до заможних чернігівських старшин, аж поки у 1776 році не була придбана для духовної семінарії. Тоді ж всі будівлі значно перебудували.

Про те, як жилося семінаристам на початку XIX століття, цікаві спогади залишив на схилі свого життя Дмитро Грембецький:

"Остались мне в памяти вечера летних субботних дней. Вместе с заходением солнца, бывало, ходят по дворам человек 15 семинаристов 18, 8, 7-летнего возраста. Их называли бурсаками. Ходили они в синих халатах и сюртуках такой длины, что закрывали босоножие. Став в кружок посреди двора они, бывало, поют согласным хором:

*Боже! Зри мое смиренie,
Зри мои плачевые дни.*

По окончанию жалобного канта из средины этой толпы вырывается резкий дрожащий голосок: "Борщику!" Изобильно

наделяемые хозяевами, певцы удалялись с низкими поклонами..."

Є в цих спогадах і про вихованців народного училища, яке у 1805 році перетворилося в чоловічу гімназію: їхня маса "была отвратительно неприятна: нагольный тулуp, байковая шинель, разорванная сермяга, пестрядный сюртук, грязная китайчаная кофточка на девочке в изорванных чулках и башмаках, лицо и руки растущованные чернилом, а потом при выходе из класса дикий гам, браны и драка на улице..."

Відповідним чином складалися і стосунки між "студентами" цих двох єдиних у місті навчальних закладів:

"Первое замерзание реки Стрижня и первое падание снега всегда ознаменовывалось сражениями, происходившими между семинаристами и учениками народного училища, питавшими бессознательную, непримиримую вражду. По первому льду, бывало, вечерком, подкатываются под стены семинарии сначала зачинщики из учеников народного училища, стараясь вызвать семинаристов: завязывалась частная стычка, которую подспешили к обеим сторонам сокурсники превращали в кулечный бой до такого остервенения, что если бы духовное начальство, узнав о баталии, не разогнало ратоборцев, то это легко могло окончиться кончиной которогонибудь..."

Певно, якщо не учасником, то свідком тих баталій був юний Ілля Буяльський, випускник семінарії 1809 року, згодом – відомий

Духовна семінарія. Повінь на Стрижні. Фото поч. ХХ ст.

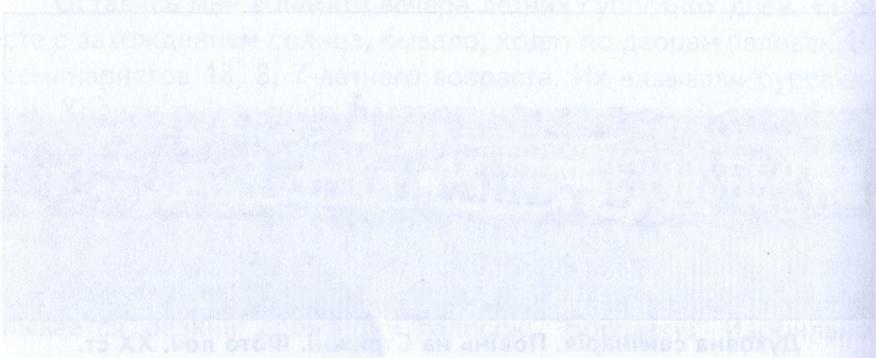
російський хірург і анатом. Його лекції з пластичної анатомії в Петербурзькій Академії мистецтв із задоволенням слухав Тарас Шевченко і згадує про нього в повісті "Художник". Саме Буяльського в 1837 році було терміново покликано до смертельно пораненого на дуелі Олександра Пушкіна...

А роком пізніше семінарію відвідав композитор Михайло Глінка і відібрав п'ятьох вихованців до Петербурзької придворної вокальної капели. Якийсь час у 1867 році тут навчався Микола Кибалчич — революціонер-народоволець і автор проекту першого в світі реактивного літального апарату.

Про інших знаменитих випускників семінарії, які здобули в ній духовну освіту, але так і не стали священиками, нагадують на стінах колишнього навчального закладу меморіальні дошки: революціонер-більшовик, радянський партійний і військовий діяч Микола Подвойський, поети Павло Тичина і Василь Блакитний, композитор і хоровий діяч Григорій Версьовка.

Упродовж 1861-1917 років тут містилася редакція газети "Черніговские епархиальные известия", у 20-і роки в стінах колишньої вже семінарії знаходився педінститут. Після війни зруйновані бомбардуванням будівлі повністю відбудовано і з того часу в них дислокується військовий госпіталь.

У 1803 році на території семінарії заклали храм в ім'я чернігівських святих Михаїла і Федора, який пізніше двічі перебудовувався і нині є діючим.

НА ЗАСТРИЖЕННІ: МОСКОВСЬКА, СМОЛЕНСЬКА, ПЕТЕРБУРЗЬКА...

На початку роману Оноре де Бальзака "Батько Горіо" Ежен Растіньяк знайомиться з віконтею де Босеан — "однією з королів вищого паризького світу, чий дім мав славу найприємнішого у Сен-Жерменському передмісті". Тоді, у першій половині позаминулого століття, це був аристократичний квартал французької столиці. В ті ж десятиліття і пізніше Чернігів теж мав передмістя, яке б годилося назвати "Сен-Жерменським". Це було Застиження, в якому жила місцева аристократія.

Ще за доби Київської Русі територія за Стрижнем входила до укріпленої частини міста, але чи мешкало тут боярство наразі невідомо. Проте відомо, що з другої половини XVII століття Застиження облюбувала знатна козацька старшина. Тут, над Десною, звів собі садибу чернігівський полковник, а згодом і генеральний обозний Війська Запорозького Василь Дунін-Борковський. Як переповідає легенда, міг би він стати і гетьманом, аби не поскупився дати хабара князю Голіцину, чим скористався Іван Мазепа, отримавши в такий спосіб гетьманську булаву. Згідно з тією ж легendoю, Борковський через жадобу до грошей занапастив свою душу чортові, а після смерті щоночі підіймався з труни у Єлецькому монастирі і їздив у свою заміську резиденцію, де банкетував до ранку. Аж поки архієпископ Іоанн Максимович на прохання дружини покійного не перепинив його кортеж на Красному мосту, і Борковський назавжди зник у водах Стрижня.

Звісно, це лише легенда. Насправді Дунін-Борковський залишив по собі добру пам'ять, насамперед як щедрий меценат чернігівських храмів, що засвідчує і панегірик на його смерть того ж архієпископа Максимовича.

Після Борковського тривалий час пірнач чернігівського полковника тримав Павло Полуботок, обіймав він і посаду наказного гетьмана. Про його садибу, одну з найбагатших у Лівобережній Україні того часу, ми вже говорили в розділі про вулицю Богуславську.

Що ж до Красного мосту, на якому провалився покійник-полковник, то він був найстарішим мостом на Стрижні – певно, ще з князівських часів через нього вела дорога на Новгород-Сіверський, а пізніше і на Москву, Смоленськ та Могильов. Чез цей міст лежав шлях і до садиби Полуботка – міст біля неї, вже як духовної семінарії, збудували тільки на початку минулого століття і називався він Семінарським.

Із середини XVIII століття мостом слугувала гребля, яку називали Гніовою. Після того, як навесні 1773 року греблю знесло повеневою водою, збудували нову переправу, яку назвали Красним мостом – настільки він був красивим. Його не раз перебудовували, а в 1916 році замінили бетонним.

Тарас Шевченко, повертаючись із багаторічного заслання і потрапивши до Астрахані, занотував у "Щоденнику": "Московская улица. Существует ли хоть один губернский город в России без Московской улицы? Кажется, нет". Була Московська і в Чернігові, починалася відразу за Красним мостом – нині це частина вулиці Шевченка.

До наших днів збереглася лише одна споруда старої Московської – муріваний будинок окружного суду (тепер № 27), зведений у 1904 році. Саме біля цього будинку 1 січня 1906 року бомбою, кинутою есеркою-терористкою Марією Школьник, було поранено губернатора Олексія Хвостова. Замах був резонансним – про нього писав у спогадах російський терорист № 1 Борис Савінков. Марію ж засудили на 20 років каторги, з яких вона відбула половину.

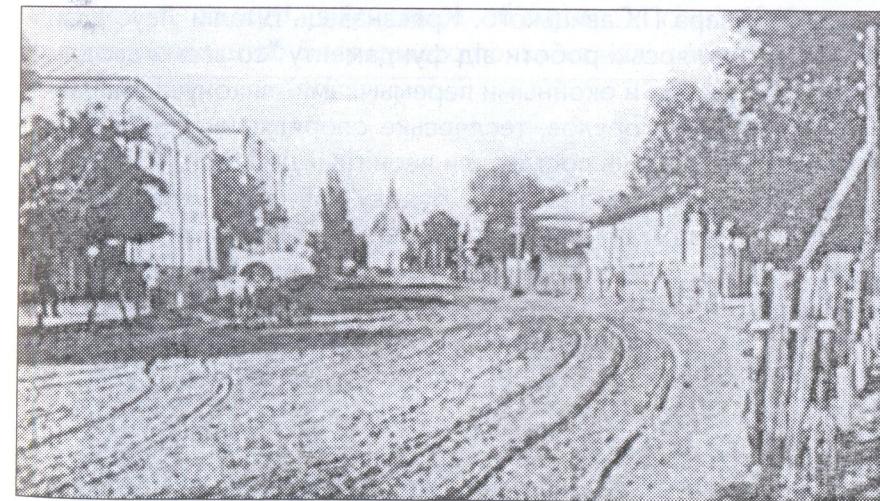
А в 1919 році, коли з півдня посунули війська Денікіна, в цьому будинку працював уряд Радянської України, членами якого тоді були Григорій Петровський, Дмитро Мануїльський, Антон

Бубнов, Клим Ворошилов, Євгенія Бош, Валерій Межлаук. Про це нині нагадує на стіні будинку меморіальна дошка.

Ще одну меморіальну дошку можна побачити на протилежному боці вулиці – на будинку 53-б. У ньому у 1961-1982 роках жив відомий російський перекладач і поет Микола Слав'ятинський. А ще у 1921 році він редактував губернську газету "Ізвестия".

Простяглася Московська до перехрестя з Петербурзькою (тепер Молодчого), де стояла Вознесенська церква і знаходилася однайменна площа. Звідси Московську продовжувала вулиця Смоленська, ведучи аж за місто, до села Бобровиця, на місці якого за часів Київської Русі знаходилося літописне село Юрічів.

На самісінькому початку Смоленської у 1802 році, коли місто стало центром новоствореної губернії, розпочалося зведення губернаторського будинку, яке було завершене через два роки. Але генерал-губернатор Олексій Куракін розпорядився передати його в тимчасове користування щойно заснованій гімназії. Отож тут упродовж року навчалися перші чернігівські гімназисти, аж поки для них не добудували будинок на сучасному Валу – той, в якому тепер історичний музей ім. В. Тарновського.

Вулиця Московська. Фото поч. ХХ ст.

Сам же губернатор мешкав спершу у дерев'яному будинку, перевезеному в Застиження з фортеці, де його звели з нагоди приїзду в Чернігів імператриці Катерини II. Ще у 1826 році Микола Маркевич бачив цей будинок "у запущеному стані" поруч з новим. Неподалік з губернаторською оселею виросла також чималих розмірів, але "з потворними архітектурними будівлями", як зазначав сучасник, садиба губернського предводителя дворянства Миколи Стороженка.

Майже за сотню років будинок губернатора дуже постарів і у 1895 році спеціальна комісія констатувала: "выгоднее для казны и полезнее для занимающих должность губернатора перестать ремонтировать прежний дом... и возбудить прямо вопрос о постройке нового каменного дома".

Будинок в стилі неокласицизму спроектував губернський архітектор М.Маркелов, а після його смерті, вже в ході будівництва, певні корективи внес К.Войцеховський. В будинку з двадцять кімнат — вітальні, кабінет губернатора, зал для прийомів на другому поверсі, до якого ведуть мармурові сходи.

Будівельні роботи тривали п'ять років під керівництвом губернського інженера П.Савицького. Краєзнавець Віталій Леус зазначає, що всі мулярські роботи від фундаменту "со всеми сводами, арками, дверными и оконными перемычками" виконував міщанин з Добрянки Ф.Погорєлов, теслярське опорядження — Архипов. Цеглу зі своїх заводів поставляли чернігівці Де Морен і Шільман, підрядник Юдовський привіз на будову 246 пудів металевих блоків. Із Риги надходив портланд-цемент, із Нижнього Новгорода — високоякісне оцинковане покрівельне залізо.

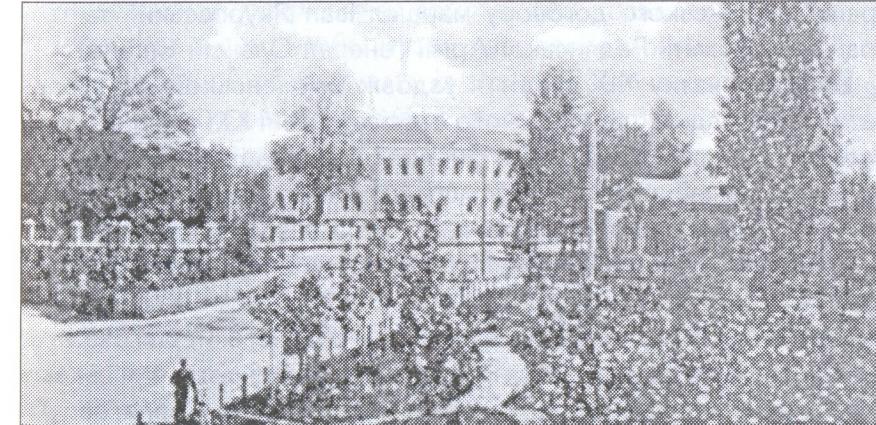
Восени 1900 року першим господарем нового будинку став губернатор Євген Андрієвський. Згодом тут мешкали його наступники — Хвостов, Голіцин, Родіонов, Маклаков, Стерлігов, Лавриновський, Гревеніц.

В новому будинку, що й нині нагадує мініатюрний палац, часто звучала музика... Як, скажімо, під час балу, влаштованого губернатором Миколою Родіоновим 28 травня 1908 року для

представників дворянства всіх повітів, що прибули до Чернігова на свої щорічні збори.

О десятій годині вечора, писала газета "Черниговское слово", до будинку губернатора стали з'їжджатися екіпаж з гостями, яких маршем зустрічав оркестр міської варти. У розкішному, прикрашеному та ілюмінованому залі почергово грали духові оркестири Острогозького піхотного та 6-го Глухівського драгунського полків. Об 11-й годині розпочалися танці. Море квітів, фраки, мундири драгунів і гусарів, пишні жіночі туалети... Особливо виділялося кілька відомих красунь — дружин повітових предводителів дворянства. Але й деякі чернігівські дами ні красою, ні вишуканим вбранням не поступалися їм. Серед гостей було кілька депутатів Державної думи. Як свідчив репортер, тут цього вечора зібралось "весь цвет багатой и родовитой Черниговской губернии". О першій годині гостям було запропоновано вишукану вечерю. Під звуки оркестру гості, яких зібралося понад 200 осіб, стали роз'їжджатися о четвертій годині ранку. Газета констатувала: "Давно губерния не видела таких приемов, напоминавших доброе старое время..."

Після революції 1917 року і до наших днів губернаторський будинок є, по суті, військовим об'єктом. У січні 1919-го тут розташувався штаб Богунського полку на чолі з Миколою Щор-

Вознесенська площа і будинок губернатора. Фото поч. ХХ ст.

сом. Після громадянської війни — офіцерський госпіталь, після Великої Вітчизняної деякий час тут працював обком партії, який тоді очолював генерал-майор Михайло Кузнєцов, потім — штаб військової частини, будинок офіцерів.

На фасаді будинку встановлено меморіальну дошку, що свідчить: тут у 1960 році бував відомий радянський воєначальник, двічі Герой Радянського Союзу, генерал-полковник Олександр Родимцев. Встановлено дошку в 1972 році, а відтак зміст її, з огляду на вимоги тогочасної цензури, не вповні відповідає дійсності. Насправді Родимцев не просто бував, а працював тут упродовж 1960-1966 років, обіймаючи посаду командувача 1-ї гвардійської армії.

Восени 1967 року на Чернігівщині, як і на території інших сусідніх областей України і Білорусі, проводилися великомасштабні військові навчання "Дніпро", в яких брали участь тисячі солдатів і офіцерів, сотні одиниць бойової техніки. Готуючись до навчань, будинок офіцерів капітально відремонтували і в ньому розташувалася Ставка Верховного Головнокомандувача Збройними Силами СРСР. Як згадував тодішній начальник будинку офіцерів Тимофій Корнюшенко, тут жили і звідси керували навчаннями міністр оборони СРСР маршал Андрій Гречко, начальник Генштабу маршал Матвій Захаров, головнокомандувач військ країн Варшавського договору маршал Іван Якубовський та "головний замполіт" Радянської Армії генерал Олексій Єпішев.

Ще на початку XIX століття уздовж Смоленської, від губернаторської садиби до сучасного стадіону імені Ю.Гагаріна, було розбито бульвар, біля якого з часом влаштували парк, котрий відтоді зазвичай називають міським садом. Згодом він став улюбленим місцем відпочинку і розваг чернігівців. "Городской сад хоть два раза в неделю привлекает публику под свою прохладную тень", — зазначав у 1875 році Леонід Глібов в одному зі своїх фейлетонів про "тишину и скучу" літнього Чернігова.

Чим же і як розважалися сто і більше років тому в міському саду? Скажімо, у червні 1907 року, повідомляли "Чернігівські губернські новості", тут спробували показати щось на зразок

кориди — "бій з биком". Але таке видовище зібрало небагатьох глядачів, а прибуток від нього становив усього кілька рублів. Більшість же чернігівців розцінили це не як естетичне задоволення, а як дикунство.

Проте людно було тут 27 липня наступного року — на гулянці, влаштованій дружиною віце-губернатора, попечителькою дитячого притулку М.Рафальською. Грав духовий оркестр Острогозького полку, працював кінотеатр "Люкс". Головною ж подією гулянь стала лотерея. Розігрувалися, скажімо, три корови, одну з яких, надану графом Мусіним-Пушкіним, виграв лікар Іванов. Жандарму Григоренку дістався велосипед, пані Любарська понесла додому грамофон, а селянин Кашук — картину чернігівського художника Івана Ращевського. Прибуток від лотереї — 1704 рублі — пішов на благодійні справи.

У 1897 році відомий колекціонер українських старожитностей Василь Тарновський, незадовго до смерті, заповів: "Колекцію мою малороссийської древності, состоящую из оригинальных портретов и копий, древних картин, оружия, старопечатных книг, архива, библиотеки книг, относящихся к Малороссии, и прочих старинных вещей, бумаг, книг и всего прочего, касающегося памяти поэта Шевченко, я завещаю в собственность Черниговскому губернскому земству без права отчуждения из г. Чернігова с тем, чтобы музей назывался моим именем..."

Для того, щоб облаштувати із зібрання Тарновських музеї, у 1900-1901 роках переобладнали і добудували приміщення ремісничого класу сирітського будинку. Це мурена в готичному стилі одноповерхова споруда, яка чудово збереглася до наших днів. У 1902 році у двох її експозиційних залах й відкрився Музей українських старожитностей імені Тарновського.

Після революції його об'єднали з краївним музеєм, а згодом було порушене й принципове положення заповіту — "без права отчуждения". Найперше до Києва вивезли унікальну Шевченківську колекцію, що налічувала 758 експонатів. Серед них було близько 30 автографів творів, 285 малюнків і картин. Нині вони

зберігаються у Національному музеї Тараса Шевченка та відділі рукописів Інституту літератури НАН України.

В цьому ошатному будинку про колишній музей нагадує лише вмонтована в стіну плита з написом "В.В.Тарновський". Була неподалік й вулиця Тарновського — нині Менделєєва, що веде від педуніверситету до міського саду.

Неподалік музею Тарновського, писав у своїх спогадах В'ячеслав Пухтинський, існував притулок — нічліжка для місцевих "босяків", влаштована якимсь Балабановим. Це прізвище можна було б і не згадувати, якби не було в Чернігові іншого Балабанова, можливо родича — Михайла, надто ж його дружини Анжеліки, дочки заможного чернігівського купця. Михайло згодом стане членом Української Центральної Ради, а Анжеліка Балабанова, задовго до того покинувши чоловіка, покликана революційною пристрастю, опиниться у Швейцарії. Там і звела її доля з молодим італійцем Беніто Муссоліні. І саме вона, переконана марксистка, затята соціал-демократка і просто жагуча жінка, зробила з сільського хлопця високопрофесійного революціонера-інтелектуала. Проте, коли дуче Муссоліні став диктатором Італії, їхні шляхи розійшлися. Анжеліка прибула до Радянської Росії, активно працювала в Комінтерні, нерідко засуджуючи й італійського диктатора. Потім знову повернулася до Західної Європи, де сліди її назавжди згубилися...

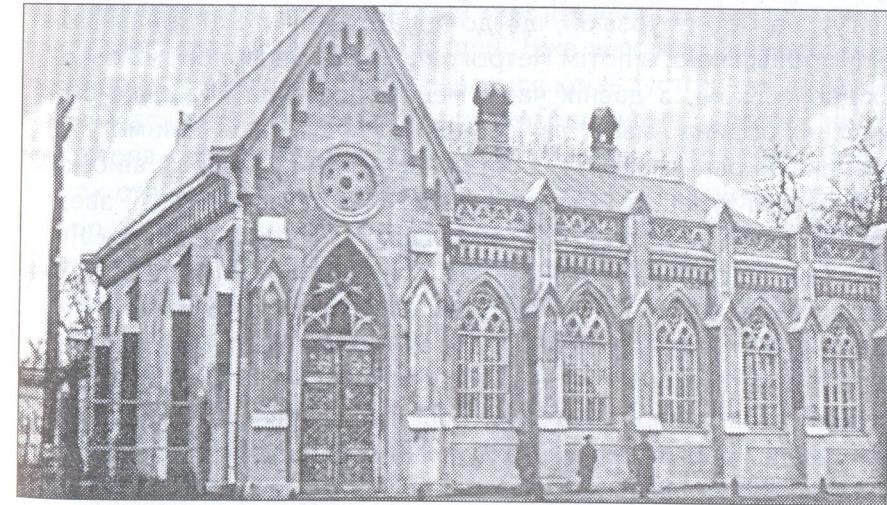
Далі по Смоленській, вже за околицею міста, в глибині старого парку, неподалік теперішнього технологічного університету, наприкінці XIX століття з'явився двоповерховий муріваний будинок, який досьогодні є найромантичнішою спорудою міста.

Виразні форми готичної архітектури, глибокі підвали, підковоподібний майданчик перед фасадом надають йому схожості із середньовічними лицарськими замками. Таким були уподобання власника будинку Григорія Глібова.

Він був досить помітною в Чернігові постаттю. Діяльно заявив про себе, зокрема, на посаді предводителя дворянства Чернігівського повіту. Не чужими були йому й інтереси українства. Скажі-

мо, взяв найактивнішу участь в резонансному відзначенні 25-ліття адвокатської діяльності Іллі Шрага, що відбулося у березні 1900 року. Про це начальник губернського жандармського управління полковник О.Рудов своєму начальству в Петербурзі доповідав: "...ініціативу влаштування шрагівського торжества Глібов взяв на себе лише на прохання чернігівських лібералів-україnofілів, котрі влаштуванням бурхливих овацій Шрагу побажали голосно заявити про живучість українських ідей в Чернігові".

Водночас Глібов відзначався неабиякими дивацтвами. В'ячеслав Пухтинський згадував: "Йому, очевидно, не давали спати лаври лицаря печального образу дон Кіхота, і він уявив, що на чернігівському небозводі відродить деякі лицарські звичаї. Їздив він, на подив чернігівців, на небаченому до того легкому шарабані на чотирьох величезних колесах, в який запрягалася пара красивих коней у відповідній упряжі. За кучера був сам "лицар", який мав, на відміну від свого "іспанського предка", не "печальний" образ, а доволі життєрадісний. Та й вражуючою була несхожість між збіднілим ідалго та багатієм-дворянином, який розтринькав свою величезну маєтність.

Музей українських старожитностей В.Тарновського. Фото поч. ХХ ст.

Вдягався Глібов по-чудернацьки. На коротку куртку натягував шкіряну безрукавку, схожу на гусарський колет, на ноги натягував якісь небаченого покрою шотландські штани в клітинку, всовуючи їх у величезні темно-жовті чоботи зі шпорами і неймовірно широкими розтрубами, а руки по лікті хovalися у величезних, теж темно-жовтих рукавицях із такими ж запаморочливими розтрубами. На голові носив капелюха, що спереду насувався майже на лоба, а позаду стирчав угору, та ще й з пером якогось дивного птаха. На Бобровиці збудував він замок з вежами і під'їзною дорогою, прикрашеною до самих воріт замку липовою алеєю..."

Будинок не раз реставрували, але він зберіг свою первісну, незвичну для Чернігова архітектуру. Із 1961 року в ньому розташуваний науково-дослідний інститут сільськогосподарської мікробіології.

Повернемося знову на Вознесенську площа, а точніше на вулицю Петербурзьку. Від площи вона тягнулася до Зеленого моста на Кордівці — в один бік, і до межі міста, де вже починалася дорога на Халявин — в інший. Такі її координати подає путівник по Чернігову 1896 року.

Тут, на Петербурзькій, що до початку XIX століття називалася Могилівською, а потім Петроградською, Чірвоноармійською, Східночеською, з давніх часів мешкала славна козацько-старшинська родина Лизогубів. Серед її представників бачимо і полковника Якова Лизогуба, який уславився з козацьким військом при штурмі турецької фортеці Азов — на честь цієї події зведену Катерининську церкву, і генерального обозного, також Якова... Їхні нащадки Андрій та Ілля були щирими приятелями Тараса Шевченка — в їхніх оселях тут, на Петербурзькій, та в Седневі він гостював. Дерев'яний будинок Лизогубів розібрали не так вже й давно — у 1987 році.

Неподалік, на протилежному боці Петербурзької, там, де тепер приміщення держлігоспу, знаходилася садиба не менш аристократичної родини Милорадовичів. Із Милорадовичів були останній чернігівський полковник, губернатор Чернігівського намісництва, гене-

рал губернатор Петербурга. Милорадовичі усважилися у війні з Наполеоном, про що в їхній чернігівській садибі нагадували гравюри про найголовніші баталії з французами, біля гравюр лежали засушенні трави, привезені з місць ратної слави. Останнім відомим представником цього сімейства був Григорій Милорадович — граф, генерал-лейтенант, історик і генеалог, перший голова Чернігівської губернської вченій архівної комісії. Завдяки йому у грудні 1895 року на будинку було встановлено меморіальну дошку, що сповіщала: тут двічі, у 1816 й 1817 роках, зупинявся імператор Олександр I.

Простоявши півтора століття, будинок Милорадовичів згорів у роки минулої війни. А на місці колись розкішного графського саду ще й досі ростуть реліктові груші.

Не вцілів і будинок, в якому жив Ілля Шраг — авторитетний в місті і у всій губернії адвокат і не менш авторитетний громадський діяч, депутат першої Російської Державної думи.

Чернігівський старожил Юрій Григорович бував у Іллі Людвіговича в дитячому віці — разом з бабусею Марією Андріївною, сестрою поета Миколи Вербицького. Через багато літ він згадував:

"Виїхали ми після обіду, їхали якимись незнайомими вулицями, потім минули вже знайомий мені Красний міст і поїхали по густо засадженій деревами вулиці. Вже вечеріло, навкіні про мені призахідного сонця пробивалися крізь густолистя, на вулицю лягали тіні. Нарешті зупинилися біля невеликого будинку, що стояв серед дерев на теперішній Чірвоноармійській. В кімнатах стояла приємна напівтемрява, з якою гармонував темний колір розкішних меблів. Підлога майже скрізь була встелена килимами, від чого наші кроки були зовсім нечутними і це підсилювало враження спокою. Господар, сивий старий чоловік у білому костюмі, запросив бабусю до кабінету, запропонував їй сісти на шкіряний диван, а сам сів у таке ж крісло біля великого письмового столу, на якому стояв масивний письмовий прибор..."

Юристом був і Олександр Сац, котрий жив у будинку, що зберігся досьогодні — це колишнє приміщення облвійськкомату. Його син Ілля став відомим композитором, на початку минулого

століття завідував музичною частиною Московського художнього театру. Дочка останнього, Наталія Іллівна Сац, була відомим радянським театральним режисером, засновником і керівником Московського державного дитячого театру, удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці.

Біля педуніверситету віділів ще один історичний будинок – колишнє губернське статистичне бюро. Сюди, упродовж десяти років, приїздив на службу письменник Михайло Коцюбинський.

У 2003 році вулицю, яка до того називалася Східночеською, перейменували в пам'ять про прославленого повітряного аса Другої світової війни, двічі Героя Радянського Союзу Олександра Молодчого. У 1947 році він, тоді заступник командира авіаполку, що базувався біля Чернігова, жив на цій вулиці, в будиночку навпроти дев'ятої школи. А останні свої три десятиліття Молодчий жив по вулиці Щорса, про що там тепер нагадує меморіальна дошка.

Чудовий знавець старого Чернігова Андрій Карнабед розповідав, що наприкінці 90-х років ХІХ століття земля північніше сучасних П'яти Кутів належала Андрію Ганжі. Оскільки від його садиби не було виходу на Петербурзьку, він виміняв у міської думи смугу землі і проклав по ній вулицю, яку назвав своїм іменем – Андріївською (тепер Тельмана). Згодом по його землі забудували ще чотири вулиці, названі іменами дочки, синів та онука – Софіївська, Петрівська, Борисівська та Юріївська. Нині це відповідно вулиці Челюскинців, Петровського, Артема і Подвойського.

А над самісінським Стрижнем ще одна стара вулиця – Вознесенська (тепер Воїнів-інтернаціоналістів), яка до початку ХІХ століття називалася Німецькою слободою, оскільки, згідно з пerekазом, після Полтавської битви тут поселили полонених шведів, котрих, як і всіх іноземців, в Україні зазвичай називали німцями.

Окрім Вознесенської церкви, що стояла до 1875 року біля садиби Полуботка (згодом духовної семінарії), на цій вулиці ще була дерев'яна церква Святої Варвари, що дала назву вулиці Варваринській, теперешній Клари Цеткін.

ПІДМОНАСТИРСЬКА: БОЛДИНІ ГОРИ І ЛІСКОВИЦЯ

Володимир Мономах у своєму "Повчанні" під 1094 роком розповідає про те, як після восьми днів поєдинків з військом Олега Святославовича і половцями, котрі обложили Чернігів, він "пожалівші християнські душі і села, що горіли, і монастири", залишає Олегові його місто: "І вийшли ми в день святого Бориса із Чернігова, і їхали крізь полки половецькі з дружиною близько ста мужів, і з дітьми, і з жонами. І облизувалися вони на нас, як вовки, стоячи й дивлячись од перевозу через Десну, і з Болдиних гір. Бог і Святий Борис не дали їм мене в користь..."

В цьому запису уперше задокументовано згадування про дорогу, що здавна тягнулася із Дитинця під Болдиними горами, так чи інакше співпадаючи з вулицею Підмонастирською – теперішньою Льва Толстого. Ця дорога вела і до Іллінської церкви, і далі, роздвоюючись, на Київ та, через перевіз, в Задесення, зокрема, і в Переяслав, куди їхав тоді Мономах. А за століття до того, певно, саме цією дорогою йшли чернігівці до озера в теперішньому Святому гаю, де, на думку Філарета Гумілевського, прийняли хрещення.

Обабіч цієї дороги в різні часи селилися люди, діяли навіть ремісничі виробництва, що стверджують археологічні дослідження. Проте уперше забудова вулиці постає на "Абрисі Чернігівському" 1706 року.

Свою назву Підмонастирська перейняла від Єлецького монастиря – найдавнішої чернечої обителі міста. Виникнення його пов'язують з іменем князя Святослава – сина Ярослава Мудрого.

го. Як відомо, 1068 року він розгромив біля сучасного Седнева вдесятеро більше від своєї дружини військо половців. А невдовзі, каже легенда, виїхав на полювання і неподалік Чернігова побачив у лісі на дереві ікону Божої Матері, яку й сприйняв як подяку Господню за порятунок землі Руської від степовиків. Отож і звелів заснувати тут монастир, котрий назвали Єлецьким, оскільки тим деревом, на якому явилася князю ікона, була ялина, тобто "ель".

Перша монастирська церква була, очевидно, дерев'яною, але за кілька десятиліть після смерті Святослава на її місці звели мурований Успенський собор, що височить і нині. Храм зазнав руйнувань татаро-монголами, відновлювався упродовж століть, за польської доби в ньому, як і у всьому монастирі, господарювали уніати.

У 1670-1676 роках зусиллями архімандрита Іоанікія Галятовського собор набув барокового завершення, а невдовзі з південного боку до нього прибудували усипальницю Лизогубів, в якій 1698 року поховано чернігівського полковника Якова Лизогуба. В Успенському соборі також поховані чернігівський полковник і наказний обозний Війська Запорозького Василь Дунін-Борковський, переяславський полковник Леонтій Полуботок — батько Павла Полуботка. З Єлецьким монастирем пов'язані такі імена відомих церковних діячів і письменників, як Кирило Ставроєцький, який у 1646 році видав тут першу друковану в Чернігові книгу, Феодосій Углицький, Дмитро Ростовський.

Тривалий час продовженням Підмонастирської була вулиця Іллінська — тепер Гліба Успенського. Назва її пішла від Іллінської церкви — ще однієї перлині давньоруської архітектури домонгольського періоду. Поруч з нею — знамениті Антонієві печери, будівництво яких у 1069 році розпочав Антоній Печерський, уродженець Любеча, один із засновників Києво-Печерського монастиря. Церква і печери започаткува-

ли комплекс великої чернечої обителі, котра наприкінці XVII століття доповнилася Введенською церквою та величним Троїцьким собором, збудованим на кошти гетьмана Івана Mazепи, а згодом і 58-метровою п'ятиярусною дзвіницею. Ці споруди й досі залишаються неповторним архітектурним ансамблем міста.

Ці стіни бережуть в собі пам'ять про Чернігівські Аteni — товариство богословів, філософів і поетів, що зробило значний внесок в тогочасне українське духовне життя, культуру і літературу. Архієпископ Лазар Баранович об'єднав у Аtenах ціле гроно талантів: Іоанікій Галятовський, Іван Величковський, Лазар Крщонович, Дмитро Туптало (Ростовський), Іоанн Максимович... Тут із 1679 року діяла друкарня, в якій побачили світ десятки книг духовної, полемічної, художньої літератури.

Упродовж більш ніж тисячоліття це високе плато над заплавою Десни є унікальним некрополем — від язичницьких кур-

Єлецький монастир. Фото поч. ХХ ст.

ганів Гульбище і Безіменний до могили Невідомого солдата часів Великої Вітчизняної війни. Сюди, на вічний спочинок, вулицею Підмонастирською пролягли і останні шляхи письменників Опанаса Марковича, Леоніда Глібова, Михайла Коцюбинського, дипломата Григорія Щербіни.

Загалом, історія Підмонастирської та прилеглих до неї вулиць і провулків, що туляться до Болдиних гір, а з боку Десни угибають в зелені садів, особлива, позначена і помітними подіями, і долями не одного покоління лісковичан.

Тутешні старожили ще не забули з розповідей батьків і дідів місце, де понад століття тому стояв пивоварний завод чеха Йосипа Вондрака, що славився "Пльзенським", і "Кульмбахським", і "Мартовським", і "Чорним" сортами пива. Розкажуть, де мешкав купець першої гільдії, почесний громадянин міста Олександр Цвєт, нащадки якого й досі живуть на Лісковиці. Покажуть, де стояла циганська кузня. А "чайну школу" (з неї почалася теперішня школа № 4), яку відкрили у 1906 році в колишній чайній, і показувати не треба — будинок стоїть і досі. Через вулицю — будівлі синагоги, що теж збереглася. Близче до Троїцької гори привертає увагу будинок з "ляльками" купця Чир'єва, в якому під час останньої війни була явка підпільників-антифашистів.

Біля четвертої школи у звивисту Підмонастирську вливається пряма і широка вулиця, з якої відкривається чудова панорама Успенського собору. І вулиця, звісно ж, називалася колись Успенською (із 1927-го — Південна, тепер Антонова-Овсієнка).

На цій вулиці не можна не помітити величезного старого ясена. Поруч такий же старий будинок (№52) із бронзовим барельєфом та меморіальною дошкою, що зазначає: тут жив і творив український поет Микола Антіох-Вербицький (1843-1909). Ще в юні гімназичні роки він опублікував свого першого вірша в "Чернігівських губернських ведомостях", а де-

в'ятнадцятирічним студентом, разом з Павлом Чубинським і Тадеєм Рильським, написав відомі вже півтора століття рядки "Ще не вмерла Україна", яким судилося стати національним гімном українців.

Все своє життя він присвятив викладанню словесності, що-правда, аж три десятиліття — через неблагонадійність, далеко від рідного міста — в Рязані та Орлі. Серед його учнів були видатна українська актриса Марія Заньковецька та російський письменник Леонід Андреєв. Лише на схилі літ повернувся додому, в батьківський дім на Лісковиці. Тоді ж і посадив цього ясена.

Тут, в оселі Вербицьких на Успенській, в різний час бували революціонер Дмитро Лизогуб, письменники Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Володимир Самійленко, художники Іван Рашевський, Григорій Коваленко, Георгій Нарбут, Михайло Жук, історик Вадим Модзалевський. Тут якийсь час жив український поет Микола Вороний (1871-1942), одружений з дочкою Вербицького. В цьому будинку народився їхній син Марко Вороний (1904-1939), котрий також став поетом, виношував задум напи-

Троїцько-Іллінський монастир. Фото поч. ХХ ст.

сати повість із життя Лісковиці, про що зізнавався Максиму Рильському.

Неподалік зберігся ще один поважного віку будинок (№46), який не можна не згадати. Поет Іван Коваленко (1918-2001) залишив про нього такі рядки:

*Старезний дім стоїть поміж акацій,
Вони високі, жилає, стрункі.
Їх сонце позолочує уранці,
А дім хоронить спогади гіркі.*

На зламі минулого і позаминулого століття тут жив Микола Шевель, близький товариш поета Володимира Самійленка по роботі в губернській земській управі. Його дочка Віра (в заміжжі Пустосмехова) працювала в статистичному бюро при цій управі — поруч з Михайлом Коцюбинським. В цій оселі була одна з найбільших в Чернігові приватних бібліотек, у світлиці висів портрет Тараса Шевченка. Найщиріші стосунки в її мешканців були з сусідами — Вербицькими і Вороними. Часто приходив сюди юний Ігор Юрков (1902-1927), котрий жив з батьками неподалік — на Глухій (тепер Лісковицькій, 9). Чудовий російський поет, безмежно закоханий у старшу дочку Пустосмехових Олену, він рано пішов із життя, а його поезія прийшла до читача лише через десятиліття. А в ній — Лісковиця: зі своїми садами, монастирськими мурами, із пасіками і бузками, сонцем і Десною. Як у вірші "Перед грозой":

*Дай взойти мне на твой балкон.
Звезды падают в сено кузнечиков.
В духоте наплывают свечи.
Тяжело, не явь и не сон.
Наяву ты живешь иль в бреду?
А вокруг, навалясь на крыши,
Кто-то движется, кто-то дышит,
Зажигая спички в саду.*

*Вот осветит ледник, Вот внизу
Стогов и кустов беседу.*

*И возы, громыхая везут
Наше счастье, да все не доедут...*

Молодша Пустосмехова, Ірина, перед Другою світовою війною стала дружиною вчителя і також поета Івана Коваленка, котрому теж випала тяжка доля. У 70-і роки він був репресований за свої патріотичні вірші і відбував покарання з такими відомими дисидентами радянських часів, як Іван Світличний, Валерій Марченко, Ігор Калинець, Володимир Буковський, Семен Глузман. До кінця днів зберіг поет любов до цього зачарованого куточка чернігівської Лісковиці.

Вулиця Іллінська (нині Гліба Успенського) відома насамперед колодязем, який, згідно з легендою, викопав тут Антоній Печерський, коли влаштовував неподалік печерну обитель. І тому вода в ній цілюща, помічна від багатьох хвороб. Особливо на Хрещення, Великдень і на Ілю. Багатьох чернігівців, кажуть, врятував колодязь у війну, коли німецькими бомбами було зруйновано міський водогін. Вишиковувалися тут великі черги. Діти, жінки, старенькі... Траплялося, від довгого стояння люди не витримували і втрачали свідомість. Гриміли перекинуті відра, і хтось із натовпу кричав: "Води!" Бідоласі змочували водою обличчя і він поволі приходив до тями. Часто колодязь вичерпували до дна, відро з'являлося з каламутною водою наполовину з піском. Проте до ранку колодязь знову наповнювався чистою джерельною водою. Та після війни він став комусь непотрібним, навіть хотіли засипати його. Відстояли Антонієву криницю черниці Троїцького монастиря, хоч і довелося походити по чиновницьких кабінетах. Вони ж замість гnilого дерев'яного зруба встановили бетонні кільця.

На цій же вулиці стоїть старий будинок, в якому у 30-і роки, коли почалися гоніння на церкви, жив благочестивий старець

Лаврентій (1868-1950) – схиархімандрит Троїцької жіночої обителі.

На цій вулиці народився і жив в молоді роки український історик Василь Дубровський (1897-1966). У своїх спогадах про перебування в Чернігові у 1924 році Михайла Грушевського він писав: "Коли другого дня ми помандрували з центру міста на Лісковицю, щоб одвідати Троїцько-Іллінський монастир і Болдину гору, повну поганських сіверянських курганів, М.С.Грушевський з родиною вступив до нашої хати (вул. Іллінська, 14), де моя покійна мама почастувала їх чудовим українським борщем і варениками зі сметаною. М.С.Грушевському дуже сподобався старосвітський характер нашого невеликого дідівського дому, і те, що в хаті була старовинна ікона св. Миколи Мірлікійського, прикрашена вишиваним рушником і восковими квітами".

МАНДРІВКА НЕ ЗАКІНЧУЄТЬСЯ

На яких старих вулицях міста ми ще не побували?.. Певно, хтось не замислюючись згадає Мстиславську, адже одна лише назва її повертає в далеку минувшину — в ній ім'я першого літописного чернігівського князя Мстислава Володимировича.

Вона прокладена два століття тому і тягнулася від Мстиславового міста, тобто Дитинця, до Ковалівки. Щоправда, після Великої Вітчизняної війни частину її, між Преображенською і Воздвиженською, забудували житловими п'ятиповерхівками, і тепер вона починається вже від Воздвиженської (нині Родимцева), на розі з якою стоїть ошатна двоповерхова споруда Молодіжного театру.

Це будинок хоральної синагоги, при якій також, згідно з переписом домовласників Чернігова 1908 року, діяла єврейська молитовна школа "Ашкеназі". Його було зведено 1874 року після пожежі в хоральній синагозі на Богоявленській. Варто додати, що на зламі минулого і позаминулого століть в місті налічувалося шість синагог та молитовних будинків. Приміщення двох з них збереглися дотепер.

Серед інших архітектурних пам'яток вулиці слід згадати двоповерховий будинок (№ 23), зведений на початку минулого століття для друкарні газети "Черниговские губернские ведомости", та будинок (№ 28), в якому до війни жив перший секретар обкому партії, згодом командир партизанського з'єднання Олексій Федоров. У дерев'яному будинку (№ 59) в юні роки, на початку минулого століття, мешкав відомий російський художник, ілюстратор багатьох книжок для дітей Володимир Конашевич.

Доповнимо історію вулиці інформацією, що з'явилася в газеті "Чернігівське слово" у січні 1909 року. "О шостій годині ранку 24 січня на Мстиславській, у будинку Макарова, у квартирі І.І.Гарньє, дружини редактора газети "Киевская мысль", яка про-

живає в Чернігові, було здійснено обшук, під час якого виявлено обладнання і пристосоване для друкування прокламацій друкарня та багато шрифтів. У квартирі також знайдено масу готових відбитків прокламацій, печатку місцевого комітету партії соціал-революціонерів, а в друкарському верстаті — приготовлений для друкування чистий папір. У звязку з обшуком у пані Гарнє арештовані помічник бухгалтера Селянського поземельного банку Ф.С.Попченко, який проживає в цій же квартирі, і модистка О.М.Крепакова. Арештовані відправлені в губернську в'язницю".

До речі, трьома роками раніше мали в місті підпільну друкарню і місцеві соціал-демократи. Нині про це нагадує меморіальна дошка на будинку № 6 по вулиці Кирпоноса — тодішній Всеволодській.

Цілком зрозуміла і назва вулиці П'ятницької, паралельної Мстиславській, — починається вона від П'ятницької церкви. В'ячеслав Пухтинський, згадуючи Чернігів початку ХХ століття, писав: "Ремеслами займалися переважно бідняки-євреї: чоботарі, слюсарі, жерстянники, пічники, майяри, столяри, трубочисти тощо. Ці чесні трудівники дуже бідували і з великими зусиллями утримували свої родини. П'ятницька вулиця і прилеглі до них частини інших вулиць являли собою своєрідне "гетто", де купно тулилися євреї. Їхні скромні житла, іноді просто халупи, не можна було навіть порівняти з багатими будинками "пуриців" Зороховича, Моносона, Маркельса та інших. Діти їхні навчалися, у кращому випадку, у єврейських початкових школах (хедерах), у той час як діти "пуриців" отримували освіту в гімназіях і в університетах. Прізвища цих ремісників жителі не знали і називали їх Лейбами, Рахмілями і т.п."

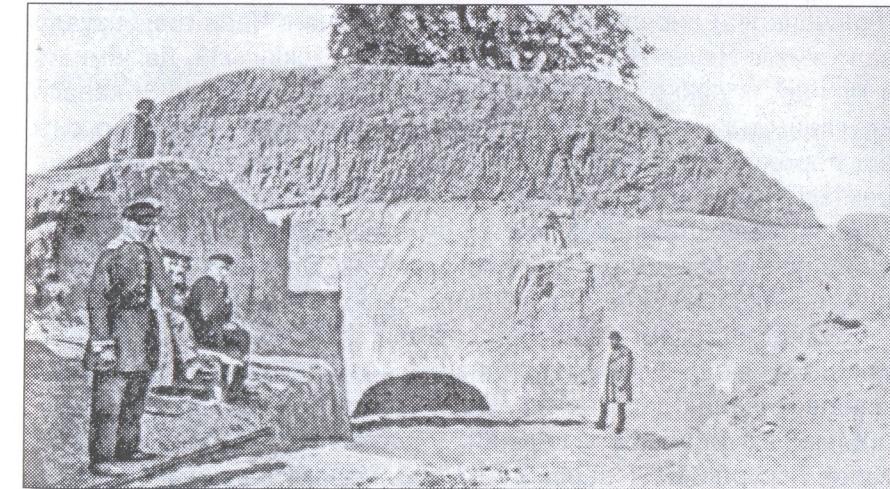
На цій же вулиці знаходилась четверта молитовна єврейська школа. А найпомітнішими об'єктами були м'ясні лавки (поблизу П'ятницької церкви) та, на перехресті з Воскресенською (тепер Чернишевського), католицький костел, масивна будівля якого збереглася до наших днів.

На початку ХХ століття на околиці міста, за Ковалівкою, Мстиславську і П'ятницьку перетнула нова вулиця — Гоголівська (тепер Гоголя). У 1911 році окрасою її став будинок міського

училища імені М.Гоголя, споруджений за проектом чернігівського інженера Івана Якубовича. Ця двоповерхова споруда, в якій поєдналися риси модерну та українського бароко, й досі зачаровує своєю архітектурою, хоч і губиться в оточенні сучасних одноманітних багатоповерхівок.

Із початку XIX століття однією з найдовших вулиць міста була Воздвиженська. Вона починалася біля головної брами Єлецького монастиря, повертала біля "тюремного замку" на схід і тягнулася до Стрижня, перетинаючи вулиці Ремісничу, Всеволодську, Святославську, Шосейну, Борисоглібську, Мстиславську і Гончу. Нині від неї на сході залишилася лише частина — вулиця Родимцева, а на заході — вулиця Князя Чорного.

Давню легенду про засновника Чернігова князя Чорного тут нагадує знаменита Чорна могила — дохристиянське поховання другої половини Х століття. Цей курган дослідив у 1872-1873 роках відомий археолог, уродженець Новгорода-Сіверська професор Дмитро Самоквасов. Серед виявлених знахідок були, зокрема, два турячі роги-ритони зі срібним окуттям та орнаментованим сюжетом, котрій і досі викликає не тільки інтерес, а й дискусії як істориків, так і мистецтвознавців.

Розкопки Чорної могили професором Дмитром Самоквасовим

Поруч із курганом — будинок повітового духовного училища, споруджений у 1908 році, який старшому поколінню чернігівців більш відомий як довоєнна школа імені Войкова.

Від "тюремного замку", паралельно Воздвиженській, понад півтора століття пролягала до Стрижня ще одна вулиця, що розпалася на дві половини після повоєнної забудови житловими будинками кварталів між теперішніми вулицями Серьожнікова і Горького.

Це вулиця Миколаївська. У східній її частині ще до останньої війни стояв з дореволюційних часів будинок поштово-телеграфної контори і телефонної станції. Десь, певно, неподалік наприкінці 1906 року орендувала в будинку Богданова приміщення Чернігівська "Просвіта", у ньому, зокрема, Михайло Коцюбинський читав свій відомий реферат про Івана Франка.

Більче до Стрижня, у невеликому будинку Медушевської, знімав квартиру український поет Володимир Самійленко. Працював він у губернській земській управі редактором "Земського сборника". Як згадували сучасники, Самійленко був людиною флагматичною, м'якої вдачі, де в чому безвільний, мало практичний, байдужий до шуму й метушні, заглиблений у свої думки, але дуже прихильний до жартів. Зокрема, Марія Загірня (Грінченкова) писала, що його помешкання в Чернігові "нагадувало житло Нечуя-Левицького в Києві на Пушкінській. Дві кімнати: в менший — ліжко, на стіні висіла бандура, в більшій — канапа, круглий стіл і сивий від пороху стіл письмовий. Так само сиве від пороху було піаніно й етажерка з книжками, безладно перемішаними з різним мотлохом. У кутку на косинчику стояла ліра на зразок грецької, але з одмінами, що їх робив столяр на замовлення поета, але так і не доробив. Сам поет був маленький, непоказний, але надзвичайно симпатичний і приємний..."

Вулиці старого Чернігова... Вони ще можуть багато чого повідати, якщо уважно придивитися до іноді непоказних будинків минулих десятиліть, а то й століть, заглянути до музеїв і архівів, заглибитися у книжки, у пожовтілі від часу підшивки газет і журналів. І переконати, що мандрівка ними не закінчується...

ЗМІСТ

Кожна вулиця — сторінка історії міста	3
Біля "старого князя наших соборів"	11
По Єлецькій — до "Третього міста"	27
На "Кавказі": Бидлогонна, Старостриженська, Підвальна...	31
Любецький шлях, що став проспектом	39
По Гончій — до Ковалівки	53
Навколо Всеволодської і Олександровської	59
Реміснича і Хлібопекинська	67
Сіверянська та її знамениті мешканці	75
Преображенська і Борисоглібська	81
Богоявленська: від Красної площі до Красного мосту	89
Богуславська: від Параскеви П'ятниці до садиби Полуботка	95
На Застиженні: Московська, Смоленська, Петербурзька...	103
Підмонастирська: Болдині гори і Лісковиця	115
Мандрівка не закінчується	123